

2005 чылдың бирги чартында "Шын" солунга чагыдылга эгелээн!

Бирги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

Хууда чагыдыкчыларга — 264 рубль;
ооң иштінде редакцияга — 126 рубль,
почта чедирилгези — 138 рубль.

пенсионерлерге чиигелделиг —
230 рубль;
Организацияларга — 300 рубль.

3 айда хууда чагыдыкчыларга —
132 рубль.
пенсионерлерге — 115.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп чагыдып ап болур.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 142 (16915)

2004 чылдың
ОКТАБРЬ 19,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Садар өртээ 3 рубль.

ТР-ниң Чазаанга ужуражылгалар

«ТЫВА ДАГ-ДУГУНГЕ» ДЕТКИМЧЕ

Эрткен неделяда ТР-ниң Чазааның Даргазы Шериг-оол Ооржак Новосибирск хоорайның

«ЭНКОР» КХН дээр эргелеп-башкарыкчы компанияның төлээлери-биле ужурашкан.

Бир чыл бурунгаар-ла «ЭНКОР» компания «Тыва даг-дүгү» комбинаттың инвестору «Хакаскузбасуголь» ПФК ХАН-ның саналы-биле комбинаттың чаагай ат-алдарын катап көдүренин арга-шинээн сонургап эгелээн. Бараан солчулганың схемазын хынамчалыг өөренип көргөш, «ЭНКОР-нуң» специалисттери «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажил-чорудулганының адырынга хамааржыр рыноктуң кедизи улуг деп түннелге кээп, ук бүдүрүлге-биле ажилдаар күзелин республиканың баш-

тыны-биле ужуражылга үезинде илереткеннер.

Бо неделяда-ла «ЭНКОР» комбинатче эксперттер бөлүүн чорударын планнап турар, олар «Тыва даг-дүгүнү» саң-хөө ажил-чорудулганынга анализти чоруканының соонда, комбинатка инвестицияларны хаара тударының талазы-биле төнчү шиитпир хүлээп алдынар. Ам безин компанияның төлээлери бүзүрелди оттуруп турар түннелдерни үндүргөн. Новосибирскиде энергетика корпорациязының удуртукчузу Александр Епи-

фановтуң демдеглээни-биле алырга, даг-болбаазырадылга комбинаты-биле ажил оларны коргутпайн турар — компанияда болур-чогуур арга-дуржулга-даа, ук адырның бедик мергежилдиг специалисттери-даа четчир, продукцияның саарылдазының талазы-биле айтырыг база тургустунмас — «Тыва даг-дүгүнү» бөгүн үндүрүп турары продукциязының хемчээлин Алтай, Новосибирск дээн чижектиг чоокку регионнарга безин саарыптып болур.

Бистиң корр.

ЧАА КОНСУЛ-БИЛЕ ТАНЫЖЫЛГА

Дүүн Моолдун Кызылда чаа Чингине консулу Чойжинжавын Сумаахуу-биле Тываның Чазак Даргазының бирги оралакчызы Александр Брокерт, а ол ышкаш республиканың Инновация,

инвестиция политиказы болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар яамызының ажилдакчылары ужурашкан.

Аалчының тыва черге келгени-биле байыр чедирип тура, Александр Брокерт Моолдун дипломаттыг төлээ чериниң ийи чыл ажилының дургузунда Тываның болгаш Моолдун аразында харылзааларны калбартырынга эвээш эвес ажилдар кылдынганын демдеглээн: Тываның Чазаа Моолдун кызыгаар чоогунда аймактары-биле садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг, культурулуг кады ажилдажылганың дугайында дугуржулгаларны чарган, күрүне кызыгаарының тыва участогунда ийи таланың автомобиль эрттирилге пунктузун туткан, Кызылдың аэропортуңуң баазында делегей чергелиг секторну ажыткан. Бөгүнү үеде Тываның болгаш Моолдун аразында кады ажилдажылганы ханыладыр сорулга-биле ам-даа эвээш эвес экономиктиг шынарлыг төлөвилелдер бар деп, Александр Владимирович немээ.

Чойжинжавын Сумаахуу чүнүң-даа мурнунда бодун таныштырып, допчу намдарын кысказы-биле чугаалааш, Александр Брокертке Моолдун чаа даштыкы херектер сайыды дээрги Мунхорхонунуң чагаазын дамчыткан.

Чойжинжавын Сумаахуу 1943 чылдың декабрь 27-де Гоби-Алтай аймактын Шарга сумузунга төрүттүнгөн. Ортумак школаны дооскан соонда Моолдун экономиктиг институтунче

дужаап кирип алгаш, ону 1965 чылда экономист-саң-хөөчү мергежилдиг доозуп үнгөн. Бодунуң күш-ажылчы намдарын тудуг талазы-биле Күрүне чөүлелиниң автобаазынага экономист кылдыр эгелээн. Дараазында удуртукчу албан-дужаалдарга ажилдап чораан: 1978-1983 чылдарда — Улан-Батор хоорайның план комиссиязының начальнигиниң оралакчызы; 1985-1987 чылдарда — Моолдун Араттын Революстуг намының Улан-Батор хоорай комитетиниң ниити килдис эргелекчизи; 1987-1990 чылдарда — МАРН-ның Баганур район комитетиниң бирги секретары; 1990-1991 чылдарда — Улан-Батор хоорайның күүсекчи эргелелиниң административтиг

эргелеп-башкарылганының начальниги. 1985 чылда Москвага Ниитилел эртемнериниң академиязын дооскан. АКШ-ка, Японияга, Филиппинерге билиин бедиткен. 1991-1994 чылдарда Моолдун РФ-те Элчин чериниң атташези албан-дужаалга ажилдаан. Сөөлгү дөрт чылдарда Улан-Батор хоорайның мэриниң оралакчызы болуп ажилдаан.

Бистиң корр.

ЧУРУКТА: республиканың инновация, инвестиция политиказы болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар сайыдының оралакчызы Э.В. Челокон, Моолдун Кызылда Чингине консулу Ч. Сумаахуу, ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы А.В. Брокерт.

Кажан? Кааа? Чүү? Сонургантаалыңар

Адакталган

Кызыл хоорайда аэропорт баар орук кедээзинде сувурган тудуу адакталып турар. Аңаа чоннуң киржилгезиниң улуу оларның национал культуразына ынаан, ону катап долузу-биле тургузарына сонургалдыын көргүзүп турар.

Бо хүннерде

Барыын-Хемчик кожуундан медээлер езугаар алырга, ында кышка белеткел адакталган. Бүгү кожуунда бо хүннерде 6850 тонна сиген (мал чеми), 2932 тонна тараа культуралары, 2368 тонна картофель, 493,7 тонна ногаа аймаа ажаап алдынган.

Ийи банк каттышкан

Октябрь 15-те «Сибирь ОВК» банкызының ажилдакчылары массалыг парлалга чепсектериниң ажилдакчылары-биле парлалга конференциязы эрттиргеш, Москвада «РОСБАНК» деп банк-биле каттышканын, ам ук банкының Кызыл хоорайда салбыры болу бээрин дыңнаткан.

«РОСБАНК» — Россияда эң эки банкыларның бирээзи. Ооң салбырының Тыва Республикага ажыттынары чурттакчы чонга таарымчалыг, хөй акша-хөрөңгилиг, чиигелделиг чээлилер бээри экижиир дээрзиниң барымдаларының барын онзалап демдеглээнер. Черле ынааш ол банк аңаа кээп турар хереглекчилерге хала чок акша шыгжадырынга, оон уштуп алырынга канчаар-даа аажок эптиг, дүрген дээрзин республиканың чурттакчылары билир.

Яамының 9 айда ажилын түңнээн

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агыг болгаш аш-чем яамызының ээлчеглиг коллегиязы октябрь 13-те болуп эрткен. Аңаа көдээ ажил-агыг адырының аш-чем үлетпүрүнүң болбаазырадылга бүдүрүлгелериниң 9 айларда экономиктиг көргүзүлгелерин чугаалажып көргөн.

Адырлар аайы-биле дыңнадылганы сайттың оралакчылары Людмила Кестикей, Алдын-

оол Кенден, Алексей Оюн болгаш мал ажил-агыг департаментиниң начальниги Маадыр Сурун-оол — олар кылганнар. Коллегияга чедер-четпестерни сайгарып чугаалашкаш, ниитизи-биле адырлар аайы-биле өзүлделер бар деп түннелге келгеннер.

2005 чылда көдээ ажил-агыг адырларының болгаш аш-чем болбаазырадылга үлетпүрүнүң социал-экономиктиг хөгжүлдээниң чижек санаашкынарын база баштайгы номчулгада көргөн.

Коллегияга «Тыва өлүк-кеш», «Тыва балык ажил-агыг» болгаш «Дус-Даг» КУБ-тарның керээ езугаар хүлээлгелериниң күүселдизин көргөн. Бо айтырыг талазы-биле дыңнадылганы ТР-ниң көдээ ажил-агыг сайыдының оралакчызы Алдын-оол Кенден дээш, өскелер-даа кылган.

Хуралга Көдээ ажил-агыг болгаш аш-чем үлетпүрүнүң болбаазырадылга бүдүрүлгелериниң мурнакчыларының даңызын бадылааш, шаңналдарже киирген.

Субботниктин түңнелдери

Октябрь 15-те Кызыл хоорай чагырганының доктаалын езугаар субботник болуп эрткен. Аңаа 153 организация, албан черлери болгаш бүдүрүлгелерден 3200 ажыг кижжи киришкен. 70 чүүк автомашиназы хоорайның кудумчуларындан 420 куб. метр, бажынар девискээрлеринден 160 куб. метр бокту полигонче сөөрткен.

Хөй-ниити субботниктинге ТР-ниң Чазааның болгаш Кызыл хоорай чагырганының аппараттарының, «Бистиң бажынымыс» МУБ-тун, республиканың шериг комиссариатының, уран чүүл школазының, Кызылдың пассажирлер аргыштырылганының автотранспорт чериниң, «Тудугжу» Култура бажынының болгаш Кызыл хоорайның школаларының коллективтери эки киришкен.

Субботникке пиво болгаш хлеб заводтары, «Сардаана» акционер ниитилел, Иштики херектер яамызы болгаш Кызыл хоорайның иштики херектер эргелели дээш, өске-даа улуг организациялар киришпээн.

Бистиң корр.

Коллегия хуралы

ХАРЫЫСАЛГАНЫ БЕДИДЕР, ДЕМИСЕЛДИ КҮШТЕЛДИРЕР

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының коллегия хуралыга бо чылдың тос айларында республиканың иштики херектер органының ажил-чорудулгазының түннелдерин чугаалашкан.

Бо талазы-биле илеткелди ТР-ниң ИХЯ-зының штаб начальнигиниң оралакчызы полковник Владимир Беленков кылган. Тос айлар дургузунда калбак масштабтыг "Корум-чурум", "Чуртталга сектору", "Вихрь-антитеррор", "Кайгал" болгаш өске-даа профилактиктиг операцияларны чоруткан. Оң түннелинде 3 муң ажыг кижини учетка немей тургускан. Янзы-бүрү корум-чурум үрээшкннери дээш 60 муң ажыг кижини административтиг харыысалгага онааган. Эзириктер сергедир черге 34 муң ажыг кизи кирген, оларның иштинде бир муң чыгы — назы четпестер, 2,7 муң херээженнер бар болуп турар.

Ниитизи-биле республикада бүрүткеттинген кем-херек үүлгедиишкнниниң саны 1,5 хууга, эң аар кем-херек үүлгедиишкнни 11,8 хууга кызырылган. Бо талазы-биле байдал Кызыл хоорайда, Кызыл, Чөөн-Хемчик кожууннарда чүгээртээн. Назы четпестерниң кем-херек үүлгедиглери-биле демиселди чорударының комплекстиг хемчеглерин алган. Ынчангаш оларның корум-чурум үрээри кызырылган. Республиканың девискээринге террорисчи угланьышкынның 13 кем-херек үүлгедии болган. 3 херекти судче кириген, 3 херекти истеп турар.

Хамаатыларның амыдыралга азы өг-бүлелеринге кем-херек үүлгедир чоруу өзүп турар. Ындыг үүлгедиглер кижилериниң амы-тынынга чедериниң 86,2 хуузун, кижиниң кадыныга аар кемдээшкнни болдурарының 87,4 хуузун ээлээн. Кызыл, Би-

Хем, Каа-Хем, Тес-Хем, Эрзин, Чөөн-Хемчик, Барыин-Хемчик, Чаа-Хөл, Өвүр, Тожу, Тере-Хөл кожууннарда болган өлүрүшкүннер өг-бүлелерге болган.

Коллегия хуралыга иштики херектер органнарының адырлары республика бюджетинге кайы хире орулга кирип турарын сайгарып көргөн. Ол ышкаш Кызылдың иштики херектер эргелелини, Мөңгүн-Тайга, Сүт-Хөл, Өвүр кожууннарның иштики херектер килдизиниң начальниктериниң ажылының талазы-биле информацияларын дыңнаан. Мал оору-биле демиселден кошканын, баштайгы истелген четпезиниң чылдагааннарын хуралга илередири-биле чугаалашкан.

Коллегия хуралы чугаалашкан айтырылгаларда айыткан четпестерни кыска хуусаада эдерин, кем-херек үүлгедиишкннери-биле демиселди күштелдирерин шийтирилээн. Ылангыч терроризмге удур демисел хемчеглерин күштелдирерин эңне чугулага көргөн.

Сибирь федералдыг округ талазы-биле Россияның Иштики херектер яамызының Кол эргелелиниң начальнигиниң бирги оралакчызы генерал-майор Георгий Бурцев коллегия хуралыга олурушкаш, чүве чугаалаан. Чыылганнарның кичээнгейин кем-херек үүлгедиишкннеринге, терроризмге удур демиселди күштелдиреринче, онаашкан ажылынга харыысалганы бедидеринче ол угландырган.

Виктория МОНГУШ,
ТР-ниң ИХЯ-зының парлалга албаны.

"ЧАЯАН" — чаа солун

Тываның күрүне лицейиниң өөреникчилери тыва дылга "Чаяан" деп солунну чырыкче үндүреринге белеткел ажылдарын доозуп турар. Солун — өрүлдеде. Оң редактору — ТКУ-нун тыва дыл кафедрасының доцентизи, лицейжилерде тыва дыл кичээлин башкылап турар К.Б.Доржу. Ук солунунуң бирги номерин парлаар бетинде уруглар арга-дуржулгалыг чогаалчылар, журналистер, артистер-биле ужуражылганы эрттирген.

Чараш сайзана дег бажынын — лицейин келген аалчыларынга башкы С.В.Монгуш таныштырып экскурсиялаткан. Амгы шагның дериг-херекселдери-биле деритинген кабинет-класстарны, интернет төптү, библиотеканы, спорт залын, столоваяны болгаш уругларның интернадынын өрээлдериниң деритинген аалчылар магадаан. Мындыг онза, чараш бажынга уруглар эки өөренип турбайн канчаар. Чүү херек-тир, шупту белең бар, чүгле чогаадкыч ажылдаарындан хамааржыр.

ТР-ниң алдарлыг артизи Надежда Наксыл, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы, чогаалчы Николай Куулар, сөөлгү чылдарда ат-сураа дыргын апарган, аныктарның улуг сонуургалдарын болдуруп турар чогаалдарның, шиилерин автору, чогаалчы Эдуард Мижит, "Тываның аныктары" солунун

редакторунун оралакчызы Галина Маспык-оол олар чаа солун үндүрүп турар уругларга чогаадкыч кизи, солунчу кизи кандыг айтырылгаларже кичээнгей салып, канчаар ажылдаар уруглуг дээрзиниң дугайында аргасүмени бергенер.

Сески класстың өөреникчилери Субудай Оюн, Марат Биче-оол баштайгы шенелделери болур боттарының чогаадып алган шүлүктөрүн аалчыларга чугаалап берген. Амыдыралдың менге темалары — алдын хүн, ава дугайында уруглар бижип турар. Ону оларның белеткээш асканы ханасолундан көрүп, номчуп сонуургадывыс. Чаа солунун эмблемазы кылдыр алдын хүнге чырыдып, чылыттырган ийи холдуң адыжында чүрек чураан чурукту уруглар шилип алган.

"Чаяан" бо хүннерде көстүп келир. Оон оруу ак, номчукчу, бижикчилери хей-ле болзун!
Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

"Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлекчи) болгаш күүсекчи органнарын организастаарының ниити принциптериниң дугайында" Федералдыг хоойлуга өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында" база "Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылгазын" Тыва Республикага организастаарының ниити принциптериниң дугайында федералдыг хоойлуларны хүлээп алганы-биле холбаштыр Россия Федерациязының хоойлужудулга актыларынга өскерилгелер кириер дугайында" база "Россия Федерациязының чамдык хоойлужудулга актыларын күжүн чидирген деп санаар дугайында" 2004 чылдың август 22-де № 122 Федералдыг хоойлуну күүседир талазы-биле парламент негелдезиниң дугайында Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының доктаадыры болза:

1. "Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлекчи) болгаш күүсекчи органнарын организастаарының ниити принциптериниң дугайында" Федералдыг хоойлуга өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында" база "Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылгазын" Тыва Республи-

кага организастаарының ниити принциптериниң дугайында федералдыг хоойлуларны хүлээп алганы-биле холбаштыр Россия Федерациязының хоойлужудулга актыларынга өскерилгелер кириер база Россия Федерациязының чамдык хоойлужудулга актыларын күжүн чидирген деп көөр дугайында" 2004 чылдың август 22-де № 122 Феде-

ралдыг хоойлуну күүседир талазы-биле парламент негелдезин чүүлдүг деп көөр.

2. Парламент негелдезин Тыва Республиканың Чазааның Даргазынче чорудар.

3. Парламент негелдезин күрүнеңиң массалыг информация чепсектеринге парлаар.

4. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.ОЮН.
Кызыл хоорай, 2004 чылдың октябрь 13, № 884.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.ООРЖАККА

ПАРЛАМЕНТ НЕГЕЛДЕЗИ

Россия Федерациязының хамаатыларын 2005 чылдың январь 1-ден эгелеп социал камгалалының чаа системазынче шилчидерин тон чугула ужуру-дузалыг деп көрбүшан база чиигелделерни натуралдыг ол-ла хевири-биле акша компенсацияларынче шилчидип турда, хамаатыларның социал камгалалының деңгелин хевээр арттыралының болгаш бедидериниң принциптерин барымдаалап, күрүнеңиң хоойлузунга болгаш хөдөөлишкннеринге хамаатыларның бүзүрелин деткир сорулга-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы "Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлекчи) болгаш

күүсекчи органнарын организастаарының ниити принциптериниң дугайында "Федералдыг хоойлуга өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында" база "Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылгазын организастаарының ниити принциптериниң дугайында" федералдыг хоойлуларны хүлээп алганы-биле холбаштыр Россия Федерациязының хоойлужудулга актыларынга өскерилгелер кириер база Россия Федерациязының чамдык хоойлужудулга актыларын күжүн чидирген деп санаар дугайында" 2004 чылдың август 22-де № 122 Федералдыг хоойлунуң чүүлдерин боттандырап талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның хүлээп ап турар хемчеглериниң

дугайында долу информацияны 2004 чылдың октябрь 20-ден орайтатпайн, Тыва Республиканың Хоойлужудулга палатазынче кириер дилеп тур, ол ышкаш анаа нормативтиг эрге-хоойлулуг актыларның төлөвилелдерин болгаш ында кошкан эргежок чугула материалдарны, оң иштинде чиигелделерни акша компенсациялары-биле солуруун акшаландыралының планда көрдүнүп турар дестериниң дугайында информация кирип турар саң-хөө-экономиктиг бадыткалдарны, ол ышкаш Тыва Республикада чурттап турар чиигелделерлиг хамаатыларның санының база категорияларының дугайында медээлер анаа кирген турар.

Тыва Республиканың девискээринге келдерел айтырылгаларының талазы-биле комиссияның составының дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

"Россия Федерациязының субъектилериниң девискээрлеринге келдерел айтырылгаларының талазы-биле комиссиялар дугайында" Россия Федерациязының Президентизиниң 2001 чылдың декабрь 28-те №1500 Чарлыының 3 пунктузунга дүүштүр доктаадырым болза:

1. Тыва Республиканың девискээринге келдерел айтырылгаларының талазы-биле комиссияның составы бадылаар.

2. "Тыва Республиканың девискээринге келдерел айтырылгаларының талазы-биле комиссия

дугайында" Тыва Республиканың Президентизиниң 2002 чылдың январь 17-де №1100 Чарлыының 2 пунктузун күш чок деп санаар.

3. Бо Чарлык анаа ат салган хүнден күштүг бооп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.
Кызыл хоорай, 2004 чылдың октябрь 11, № 140.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2004 чылдың октябрь 11-де № 140 Чарлыы-биле бадылаан

Тыва Республиканың девискээринге келдерел айтырылгаларының талазы-биле комиссияның СОСТАВЫ

Александр Сан-оолович ШОЮН — республиканың "Сылдысчыгаш" уруглар солунунун кол редактору, Россия Федерациязының Театр ажилдакчылар эвилелиниң Тывада салбырының даргазы, Россия Федерациязының Журналистер эвилелиниң Тывада девискээр салбырының даргазының оралакчызы (комиссияның даргазы);

Ирина Дедеш-ооловна КЫР-ГЫС — республиканың №1 эмнегезинде эмчи, Россия Федерациязының кадык камгалал ажилдакчыларының Тывада девискээр организациязының президиумунуң кежигүүнү;

Галина Александровна СЮРЮН — Россияның Культура ажилдакчыларының профэвилелиниң Тывада девискээр организациязының даргазы, Тыва Республиканың алдарлыг артизи;
Зарина Мадыровна КУН-ЗЕК — Россия Федерациязының Дээди судунуң Тыва Республи-

када суд департаментизиниң эргелел начальниги;

Анета Шериг-ооловна БОДУР-ООРЖАК — республиканың №3 эмнегезиниң кол эмчизи, "Тыва Республиканың медицина ажилдакчыларының эвилели" хей-ниити организациязының даргазы;
Владимир Ильич ЛЕВЕДЕВ — Россияның Эртеменер академиязының Сибирь салбырының Тывада бойдус курлавырларын комплекстиг шингээдип алыр институтунун директору;

Мөңгүн-оол Сынаевич МОНГУШ — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчи Улуг Хуралының Конститушчу хоойлужудулга, эрге-хоойлу болгаш суд айтырылгаларының талазы-биле комитетиниң даргазы;

Галина Николаевна ФИАКТИСТОВА — республиканың кадет школазында башкы, "Чангыс эп Россия" деп Бүгү-россия политиктиг партияның

Тывада девискээр салбырының кежигүүнү;

Кара-оол Андреевич МАС-ПЫК-ООЛ — Тыва Республиканың Дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарының чөвүлелиниң даргазы;

Дандар Дандар-оолович ООРЖАК — Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу;

Вячеслав Андреевич УШКАЛОВ — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Кыдыкы Сонгу чүк болгаш анаа деңгез районнар айтырылгаларының талазы-биле комитетиниң даргазы;

Катериниң оол Гертекович ШАВЫРАА — Тыва Республиканың Профэвилелдер Федерациязының даргазы;

Байыр-оол Серенович ШЫБРАП — Тыва Республиканың Камбы-лама эргелелиниң төпчүткен Будда шажын организациязының Соржу-ламазы.

АЭРОПОРТТА ЧУРУМНУ ШЫҢГЫЫРАТКАН

Тыва Республикада терроризмнің айылынга таваржыш болур албан черлериниң бирээзи чоннуң ыңай-бээр улуг хоорайларже, чедери берге ырак кожууннарже аргыштырар "Тыва АВИА" бүдүрүлгези-ле болгай.

Айыыл чок чорукка хамаарышкан хемчеглер дугайында бистиң айтырывыска ук бүдүрүлгениң чингине директору С.С.Күжүгет нарын техниктиг хемчеглерже эмин эрттир ханылавайн, чүгле чонга дыңнадып болур ниити чүүлдер дугайын чугаалап берип болурун биске дыңнатты.

Бир дугаарында РФ-тиң Президентизи В.В.Путинниң болгаш ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың терроризм айылынга хамаарыштыр чонга кыйгырыгларын бо бүдүрүлгениң удуртукчулары тускай хурал чорудуп, ажилчыннарынга таныштырган. Ол хуралга-ла терроризмге удур, ооң айылынга хамаарыштыр хемчеглерни чугаалажып, тускай планны тургускан. Ук план езугаар уждукчу, инженер, техник, бухгалтер, таныш болгаш өске кандыг-даа мергезилдин 300 ажыг кижилериниң терроризмнің айылынга хамаарыштыр хүлээлгелерин тодараткан. Ук хүлээлгелерде бир дугаарында кижиниң, бүдүрүлгениң, долгандыр хүрээлелдин айыыл чок чоруунче улуг угланышкыннар-

ны кылган. Бүдүрүлгеге келген өске дарга-бошка, албан-хаакчыт — кандыг-даа кижини кымыл дээрзин, чүге чоруурун кижилерге бээр ыял тодараттыр. Кандыг-бир черге ээзи чок сумка көзүлзе, илереттинзе, ол дугайын удуртукчуларга дыңнадыр. Боттарының ажилдаар черлеринге хайгааралды доктаамал чорудар.

Хүннүн-не эрттирилге пунктуларынга эртип ажилдаар кижилерниң даңзызын берип каар. Ажилче чүгле ол даңзы езугаар

кирер. Девискээрде кымнарның ажылдап турары дежурныйга билдингир турар. Бүдүрүлге девискээринден кайы хамаанчок үнери хоруглуг. Шагда төрөлдериң самолетка олуртур азы оларга билет тып бээр дээш үндүр-киир маңажыры хөй турган, ам ыңдыг чүве чок. Кежээ чанарда база ол даңзы езугаар ажилдаар черден үнер. Оон ыңай пассажирлер олуртур эрттирилге пунктузунда байдалды база дыка шыңгыраткан. Пассажирлерниң идик-

терин, идик-хевин ужулдуруп хынаар апарган. Ындыг дүрүмнү аэропорт ажилдакчылары боттары бодап албаан, амгы террористиг айыыл, эрге-хоойлу ыңчаар негеп турарын хамаатыларының билип алыры эргежок чугула. Ынчангаш аэропорт ажилдакчылары, бичии-даа болза, ол дугайын билип, негелдени күөседир болза эки. Аэропорттун девискээринче эртип ажилдаар машиналарны эвээжеткен. Чүгле ажил кылырынга эргежок машиналар эртер.

Терроризмге удур хемчеглер

Оон ыңай хараган ширбиил кезип алыр дээш, аэропорт девискээринче чамдык хамаатылар бо-ла кирип кээр. Ширбиил баглаар хараган кайда-даа эндерик болгай. Өскээртен кезип алыр болза эки-дир ийин. Оон ыңай бистиң массалыг парлагга чепсектериниң ажилдакчылары кандыг-бир даргалар кээр деп барганда, ол-ла хүнде аэропорт девискээринче оларны уткуп алыр дээш бо-ла келир. Терроризм айылының үезинде оларны ынаар дораан-на ки-

азы өөренип турар кижилер бар. Аэропортка кайы-бир улуг хоорайже ужуп чорууру-биле чедип келген азы оглун, уруун, кандыг-бир төрелин-даа үдеп келген кижилерге кандыг-бир каразыныг өске кижилер азы ээзи чок сумка илеретсе, аэропорттун удуртукчулары чыңнадып, терроризм айылын баш удур чайладыр ажылга киржиринче Сергей Сендажыевич кыйгырып олурду.

Борис ОНДАР.

риптери болдунмас. Оода бир хонук бурунгаар чагыг кирип каар болза эки-дир ийин. Ынчан ук бүдүрүлгениң дежурныйлары дараазында хүн кымны девискээрже эрттирерин билген турар. Ынчан журналистер шаптык чок эртип болурлар.

Бистиң тыва чонувус кайнаарда баар, кайда-даа ажилдап

ЧУРУКТАРДА: "Тыва АВИА" бүдүрүлгениң чингине директору С.С.Күжүгет; пассажирлер хынап эрттирер инспектор А.П.Антонов ажил үезинде.

В.БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

КИЧЭЭНГЕЙЛИГ БОЛУП КӨРЭЭЛИНЕР

Бистиң улуг Төрөөн чуртувус Россияның девискээринге ийи пассажир самолетун чазылдырганы база Москвага болган теракт Соңгу Осетияга кижилер төрөлгетениң төөгүзүнде болуп кербезин массалыг өлүрүшкүн бүгү россиянарга чаа дайынны чарлаан кылдыр Президентивис Владимир Путинниң үнелээнин Россияда эвес, делегейниң бурунгаар депшилгелиг хөй-ниитизиниң бүрүн деткимчезин алган. Кандыг-даа буруу чок кижилерниң, билиг байырлалынга киржип келген бичии өөреникчилерниң өлүм-чидими кээргелдин карак чажын төгүлдүрүп, кижиниң килең-кылыын хайындырып келир-дир. Ынчангаш террористтерни кижилер деп санаар кандыг-даа барымдаа чок-тур. Оларны тывары болгаш чок кылыры кижилер бүрүзүнүн херээ деп санаар мен.

Соңгу Кавказка болгаш Россияның өске-даа девискээрлеринге болгулаан террористтер актылар канчап болу бергенин тайылбырлаары берге-ле харын. Ынчалза-даа саттыныкчы, чазый-чилби, чүгле бодун бодаар, орустап "Моя хата с краю" (Мээң бажыңым хажызында) дээн ышкаш турушту ээлеп турарларның хайы-биле болгулаан дизе, частырыг турбас. Террористтер болгаш оларның хартаачылары ханныг үүлгедилерин кылыр дээш кандыг-даа арга-мегелерниң мурнунга тура

дүшпестер дээрзин амыдырал көргүскен. Олар кижилерниң белен-селен чүве тоовас апарганын ажыглап, частыр бүдүмелдерни Россияның девискээринге хостуг дажыглап, боттары улуг хоорайже шургул кирип, аяс хүндүс чаңнык дүшкени дег, өлүрүкчү чорукту үүлгедип келдилер. Хамаатыларын камгалаар ужурулг Иштики херектер болгаш Федералдыг айыыл чок черниң органнары: дыка кошкак ажилдап турарының херечизидир.

Ам кандыг-бир нация, ол-бо кижилер буруулуг дижит үе-шаг эрткен. Россияның бүгү амыдыралын терроризмге удурланышкак кылдыр тургузары, эрге-чагыргаларының бүгү чадаларына харысалгалыг чорукту бедидери негеттинип келгенин Президентивис В. В. Путин-даа, ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш. Д. Ооржак-даа боттарының Кыйгырыгларына тодаргай айткан.

Терроризмге удур хемчеглерни алыры бирги удуртукчулардан кол хамааржыр. Тургустунуп келген онза байдалдарда кижилер боттарын канчаар ап чоруурун чурумнарын өөредир Президентивис В. В. Путин-даа, ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш. Д. Ооржак-даа боттарының Кыйгырыгларына тодаргай айткан. Терроризмге удур хемчеглерни алыры бирги удуртукчулардан кол хамааржыр. Тургустунуп келген онза байдалдарда кижилер боттарын канчаар ап чоруурун чурумнарын өөредир Президентивис В. В. Путин-даа, ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш. Д. Ооржак-даа боттарының Кыйгырыгларына тодаргай айткан.

камгаланыр аргаларны өөредирин бирги удуртукчулар харылап турду. Ол-ла программа езугаар албан организациялар, ажил-агыйлар противогазтарны садып ап, тыныш органнарын камгалаар марля маскараларны кылып турдулар. Ам террор болу бергенде, кижилер бүрүзү чүңү кылыр ужурулг бис?

Террористтер чер-черлерде чединмес чоруктары аажок ажылдап турарын кыйгырыгларда онзалал демдегеп турар. Ажил чоктарының болгаш амыдыралына чединместерниң саны улам көвүдөп турар Соңгу Кавказта республикаларны делегей терроризминин хартаачызынын шилип алганы таварылга эвестир. Ол чорук Россияның бүдүн-бүрүн турарына баштайгы согут деп санап турарлар. Ынчалза-даа ол доскут бодал бүтүнмес дээрзинге бүзүрээр мен. Чүге дээрге бистиң бичии Тывавыс безин Беслан хоорайның когараан чуртакчыларына чүс мун рубльди баштайгы хүннерде-ле чоргускан болгай. Ол дээрге акы-дунма чоруктун, кээргээчел биче сеткилдин, интернационалчы найыралдың эң-не көскү херечизидир. Төктүп чыдар акашавыс чок, бедик дотациялыг болзувусса-даа, хөй националдыг улуг Россияның ачызында хөгжүлдөвис соксаал чокка бурунгаарлаан. 100 хире янзы-бүрү нацияның улустарының төлээлери чурттап, ажилдап турар Тыва-

выска чоргаарланып-даа турар бис. Кадыг-дошкун дайын чылдарында Россияга каттышкан бис деп, бистиң Чазаавыстың Даргазы Шериг-оол Дизиживич Кыйгырыгына онзалал демдеглээн. Хан-төрөл найырал кажан-даа, канчап-даа бузулбас!

Даштыкы чурттарның ажилчын күжүн, капиталын ажыглап турарымыс чажыг эвес. Ол практиканы ажыглаары сөөлгү үеде шуут мода болу берген дизе, хөөредиг эвес боор. Бесланга база ыңдыг турган-дир. №1 школанын септелгезинге чайын өскээртен келген кижилерни ажилдадып турган. Олар сентябрь 1-де болган террорлуг халдашкына ажыглаар ок-чезекти, частыр бүдүмелдерни бүдүү школага шыгжап каан болганнар.

Сөрөмчиледе хорамча чок дижит болгай. Мону черле бо-даза эки. Ажил чок, бедик мергезилдиг тудугжуларымыс бар турда-ла, улуг тудугларымыска болганчок-ла даштыкы кижилер ажилдай берген боор-дур. Чүвени канчап билер дээш чугаалап оларым ол. Моон соңгаар боданганы ботка дээр.

Чоок кожоларымыс моолдар, кыдаттар садыг-саймаа кылып, чөпшээрелдиг, чөпшээрел чок сөктүп кээп-ле турлар. Чамдык барааннарын садып аарга ша-даа четпес орлуп каар чорбадыва! Даштыкы сайгарлыкчы-

ларны хайгааралга алырын, оларның-биле харылзажырынын хевирлерин өөренип көөрү чугула апарган деп бодаар-дыр мен.

Чамдык кижилер эмин эрттир каразычал чорукту суртаалдап турар деп мени буруудадыр чадавас. Кайда-чүде Кавказ чуртунда дайын-чаа болуп турар-дыр. Азия диптин дүвүнде чыдып алган бистерни, бичии тываларны, канчаарыл деп суг бодай бээр болдур бис ийин. Кажан Чечняга бирги дайын чоруп турда, Дудаев тывалар база халдап турлар деп медегеп чыткан болгай. Ону анаа-ла кулак дашты-биле эрттирип каарга, талаар. Террористтер — террористтер-ле болгай. Бомбазын астып алгаш, каяа-даа үүлгедиг кылып болурлар.

Чуртувусту аажок хоралыг дайынче делегейниң терроризми кирип тырта берген. Хамааты бүрүзү ону медеп билер ужурулг бис. Дайын-чаага тилеп, тайбың дээш демисежип чорду-вус. Террористтер-биле сылба тутчур үе келген-дир. Дайын үезиниң хоойлулары-биле чурттаарын, ажилдаарын амыдырал негей берген. Ынчангаш бистиң хөй националдыг улуг Россиявыс маңаа ыял-ла тилелгени чедип алыр дээрзинге бүзүрелим улуг.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ, ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы, журналист.

Төөгүлүг оруктуг

Өвүр кожуунуң Саглы сумузунда школа бо чылын тургустунганьндан бээр 70 чыл оюн демдеглер эрттиреринге белеткенип турар. Бо байыр-

лалды төлептиг уткуп демдеглээр дээш школаның өөреникчилери, башкылары болгаш ажылчыннары тура-соруктуг ажылдап турар.

70 чыл дургузунда школавис төөгүлүг узун орукту эрткен. Бо чылдарның дургузунда дыка хөй доозукчулар төрөөн школазы-биле байырлажып, уязындан ужуп үнген куш оолдары дег, Төрөөн чуртувустуң янзы-бүрү булуңнарында ажылдап, чурттап чоруурлар. Олар база-ла төрөөн школазының юбилейнге чедип келирлер. Доозукчулары аразында алдар-аттыг, янзы-бүрү мергежилдиг кижилер бар. Оларга бис, башкылары, чоргаарланып, сактып чоруур бис. Школавыс музейинде чыл санында дооскан доозукчуларвыс боттарының дугайында альбомнары кылып дужаганнар.

Чылда баштайгы сески-классчыларны доостурган, 25 өөреникчи доозуп үнген. 1967-68 өөредилге чылында Октябрының 50 чылын уткуурунга калбарган чарыштың тилекчизи болуп, «Октябрының 50 чылы аттыг, Кызыл туктуг Саглы 8 чыл школазы» атты тывысыпшаан, мөңгези-биле шыгжаар Кызыл тукбиле шаңнаан. Ол үеде директор — Хоюг-оол Аганакович, өөредилге эргелекчизи — Серенмаа Шириевна. 1974-75 өөредилге чылында ортумак школа болган. 1976 чылда баштайгы онгукклассчылар 20 өөреникчи дооскан. Башкызы — Х.К. Монгуш, директору — Бичиш Даваевна Монгуш.

Тываның бүгү-ле сумуларында, кожууннарында ышкаш «Кызыл өг» школазындан 1934 чылда ажылын эгелзэн. Ол үеде өөреникчилер хар-назы дивейн, өгге чыгып келгеш, кичээлдеп чоран. 1939-40 өөредилге чылында эге школаны ажыткан. Баштайгы школаның башкылары үш алышкы: Доржу Чотпа, Хан-Демир, Ханды-Сүрүн. Олар чайлаг школазының башкылары турган. 1945-46 өөредилге чылында дөрт класска 80 ажыг өөреникчи өөренип кирген, башкылары: В.С. Дагбыш, Николай Задровский, А.Санчаа, О.Санаа, Ламалай. Ол чылдан эгелеп 4 классты албан доостура эге школа болган. Дөрткү классты доозарының күрүне экзаменин кириген. 1951 чылда 7 чыл школазының баштайгы доозукчуларын доостурган. 1957

Бо хүнде бистиң школада 283 өөреникчи, 42 башкы база техниктиг ажылчыннар ажылдап турар. Башкыларның аразында 3 башкы — дээди категорияның, 20 башкы — бирги категорияның, 10 кижии ийги категорияның башкылары болуп ажылдап турар. 8 башкы — «Улус өөредилгезиниң тергиини» деп хөрек демдээниң, 1 башкы — «Улуг башкы» деп аттың эдилекчизи. Башкыларның ортумак назыны — 42 хар, 78 хуузу — школаның доозукчулары. 1983 чылдан эгелеп бо хүннерге чедир барык 21 чыл дургузунда школавыс директору «Улус өөредилгезиниң тергиини» Марий-оол Васильевич Дондуп билдигип удуртуп чоруур. Ол — ажылынга кызымак, тура-соруктуг,

төлептиг удуртукчу. Өөреникчи бүрүзүнге быжыг билигни бээр, оларны бүдүштүг кижилер кылдыр сургаар, кижизидер сорулгалыг коллектив бир дем-биле ажылдап турар. Школада башкылаашкының деңгелин бедидери-биле ажык кичээлдерни эрттирип, методиктиг каттыжышкынарның хуралдарына башкыларның чогаадыкчы ажылын түннеп турар. Башкылаашкының чаа хевирлеринче кичээнге ий салып, оюн, шии, концерт, зачет хевирлиг кичээлдерни эрттирип, билиг хынаарының кичээлдеринге ангы-ангы хевиринч сөзүглелдерин ажыглап, башкылар боттарының аразында кичээлдерни шынарлыг эрттирерин хайгааралга ап турарлар.

Школавыска үр үеде түннелдиг ажылдап чоруур хоочун болгаш чогаадыкчы башкылары: Е.Ч. Дондуп, З.К. Көжөрвей, К.Б. Ооржак, Д.А. Монгуш, Л.М. Кара-Сал, В.К. Кара-Сал, З.Х. Саая, Г.К. Куулар, Р.Ш. Куулар болгаш өскелериндаа чоргаарал-биле адап болур. Башкыларның мурнунда салдынган сорулгалар, планнар хөй. Республиканың янзы-бүрү булуңнарында ажылдап, чурттап чоруур школавис доозукчуларын амыдыралдың узун, делгем оруктарының эжини ажыткаш үдзөн школавис онзагай байырларында аалдап келиринче чалап тур бис. **Зоя КУУЛАР, школа башкызы.**

70 чыл оюн демдеглээр школада

Чоргаарланыр-дыр мен

Бистиң Саглы ортумак школазында 40 ажыг башкылар өөреникчилерни ангы-ангы эртемнерге өөредип, кижизидип турарлар. Кижии бүрүзү ажылынга кызымак, шудургу. Шак-ла ындыг башкыларның бирээзинге төөгү эртемниң башкызы Галина Кызыл-ооловна Куулар хамааржыр. Ол бисти 5-ки класскы тенок чоруур үевистен эгелзеш амгы 10-гу класска чедир башкылап чоруур. Башкывыс чугаакыр, эрес-кежээ, баштак, дузааргак, кезээде арыншырайындан хүлүмзүрүг читпес. Школаның улуг-бичии өөреникчилери аңаа демей болуксаар база дыка хүндүлээр. Башкывыстың эрттирген кичээлдерин — эң-не бедик шынарлыг кичээлдериниң бирээзи. Ооң кичээлди чамдык башкылар дег номдан номчуп тайылбырлап, хорадап эрттирип турганын көрбзөн бис. Ол биске теманы кончуг тода, билдингири-биле болгаш

янзы-бүрү көргүзүп материалдарын ажыглап база кинолар-биле холбап тургаш, тайылбырлаар чаңчылдыг.

Башкывыстың доостурган өөреникчилери улуг, делгем Россияның хоорайларында дээди, ортумак өөредилге черлеринче өөренип киргенер, ону дооскаш, ак-көк Тывавыстың булуңнарынче ажылдап, төрөөн чуртувустуң сайзыралыга улуг үлүг-хуузу кириер дээрзинге бүзүрээр мен.

Уе... Башкы кижиге чаңгыс минута безин үнелиг. Галина Кызыл-ооловна черле хилис эрттирбес кижии. Кезээде-ле бир-ле чүүлду бижзэн, кылган-туткан олурар. Ооң хостуг үелеринде бижзэн шүлүктери база материалдары ангы-ангы солуннарга парлаттынып үнүп тургулаан. Башкывыс школада янзы-бүрү бөлгүмнерни эрттирип турар. «Мода база косметика», «Шыдыраа», «Аныяк бижикчи» дзэн

ышкаш бөлгүмнери эки түннелдиг. Ол бөлгүмнерже өөреникчилер дыка идепкейлиг кзеп, хөйну өөренип ап турарлар. Школавыска өөредилге эргелекчилеп, болуп эртип турган «Чылдың башкызы» деп мөөрейге тилекчи болган.

Ынак башкывыс — үш ажы-төлдүң энерелдиг иези. Улуг кызы Валерия — Тывавыстың бир чоргааралы — шыдыраачывыс. Амгы үеде ол Екатеринбургтуң юридиктиг университетинде өөренип турар. Улуг оглу Николай — уран чүүлге салым-чаянныг, школага болуп турган «Хамнаарак» мөөрейиниң киржикчизи, школаны бо чылын дооскан. Хеймери — Доржу угбазының изин истеп, школага, сумуга шыдыраа маргылдааларына тилекчи бооп өзүп олурар. Угаанныг, сагыгыр-тывыгыр башкымга чоргаарланыр-дыр мен. **Чечена КУУЛАР.**

Хүлээп ап көрүңер

Мен Саглы школазының 9-ку клазында өөренип турар мен. Силерже мен клазым дугайында бижикседим.

Мээң клазымда 27 өөреникчи бар. Клазывыс башкызын Долуш Ак-ооловна Монгуш дээр. 10 уруг, 17 оол өөренип турар бис. Аравыста эң-не шимченгиривис — Саян

Тюлюш. Эң-не эки өөредилгелиг эштеривиске Салбак, Алдынай, Чойгана, Чаян, Чаян Ч., Айдыс, Сережа, Артем хамааржыр. Спортка ынак эштеривис Менги, Алим, Артем, Кежик, Ольга, Чойгана, Салбак, Алдынай. Сайгын-оол хөөмейлээринге, Ай-оол, Белекей, Буяна, Айлана, Олча танцылаарынга

сонуургалдыглар. Клазывыс дыка найыралдыг. Клазывыстың, школавыстың ажыл-ижинге үргүлчү идепкейлиг киржип турар бис. Мен эштеримге, башкыларымга школавыстың 70 чыл байырлалын таварыштыр изиг байыр чедирдим. Хүлээп ап көрүңер. **Чойгана НАЗЫГТАЙ.**

Кызыл хоорайның чурттакчызы Николай Грушецкийниң ажылы спирт чыттыг болгаш криминал байдалдыг болганы-биле ук сайгарлыкчының херзэн судка сайгарган.

Хоорайның Дружба кудумчунуң бир бажынында спиртни хоойлудүрүмге чөрүштүр сайгарып турарының дугайында милицияның лейтенантызы Е.А. Пастуховтуң рапорту кирген. Май 19-та спиртни шенээри-биле эезинден садып алган, улаштыр кеземче херзэн оттурган протоколдарны чыгган, каразыттырган кижини болгаш херечилерни байысааган, экспертизаны кылган. Үлгедишкениң байдалы чоорту илереп эгелзэн... Николай Грушецкийниң арага садыглаар чөпшээрели болгаш продукция шынарының сертификады чок турда бирээзи-ле бүдүн чартык литриниң 19 шил, бирээзи-ле чээрби литр ийи канистр спиртни садып алган. Багай шынарлыг спиртни шагдаа ажылдакчылары хураап алган, шагдалар ук сайгарлыкчының машиназындан спирт чыттыг, ку-

КАРАК ӨӨР БИЗНЕС...

руг беш канистри база хураап алган. Ол суук бүдүмелдер хоран холумактыг, ижип болбас арага болган. Ону химиктиг экспертиза бадыткаан. Этил синтетиктиг спирт — диэтилфталат холумактарлыг болганы илерзэн.

Чажды-биле арага садарыга чаңчыккан кижии бооп-тур. Дружба кудумчунуң бажың садып алгаш, бодунуң «Тойота Марк 11» машиназы-биле араганы сөөртүп ап турган. Арага садар үш кижини хөлөзилеп алган. Олар хүннүң-не бот-бодун 10 шакта солчуп турган. Литрниң өртзө 70-ден 75 рубль чедип турган, бир литр ындыг «чуундуну» саткан херзезенге арага ээзи 3 рубль төлеп турган. Садыгжыларның дыңнатканы-биле алырга, олар бир хүнде кижии бүрүзү 300 рубльди ажылдап ап турганы илерзэн. Моон алгаш көөрге, чон бир хонукта 100 литр хоранны садып ап турган-дыр. Дружба кудумчунда ол бажыңга бүдүн чартык чыл ажыг садыглап келгенин бир херечи чугаалаан. Н.И. Грушецкийниң ындыг «ажылы» чеже кижиге хора чедиргенин, чеже кижиниң карааның чажын тек-

кенин санаары безин берге.

Найысылалдың ИХЭ-ниң чанында Истелге эргелелиниң улуг истекчизи, милицияның улуг лейтенантызы О.Э. Донгактың киригени кеземче херзэнге буруудадыр түннелге Кызыл хоорай прокурору В.Ф. Ведягин июнь 29-та ат салган, а суд хуралы июль 20-де эрткен.

Судтаттырган Н.И. Грушецкий болгаш Е.Н. Бело-

Үүлгедиг болгаш шииткел

бородова буруузуң долузу-биле билинген болгаш херекти судка сайгарбайн, шииткел үндүрерин дилзэн. Суд херекти бүгү талалыг өөренип көргөш, Н.И. Грушецкийни үш чылда хосталгазын казып, бир чыл хуусаада шенелдеге шииткен. Ада-иезиниң арагалаашкынынга шыдашпайн бичии уругларның төп турары карак чаштарын хоранның арага садып турарларның шииткели-биле деңгээр болза, уруглар улуу-биле качыдааны илден. Ынчалза-даа бо удаада чазый садыгжыны анаа-ла торгаваан, а аңаа кеземче херзэ онааны чөптүг. Бөгүн Тывада

чөпшээрел чок хоран арагалар садып турганы дээш 12 кеземче херзэн оттурган.

— Кожууннар прокурорлары техниктиг спирт саткаш, чонну хораннап турар кижилерни билир ужурлуг. Маңаа холбаштыр шиитпирлиг болгаш шыңгыы хемчеглерни алырын кожууннар прокурорларындан манап турар мен, арагалаашкын-биле демисел республикага кем-

сан-түңүн чыып турар. Бо чылдың бирги чартында айыылга таварышкан 142 кижиниң 59-у буруудаттырып турарларның 55-и биле таныш болган. 187 кижии чоок төрөл: ада-иези, оглу, уруу, ашаа болгулаан. Айыылга таварышкан 142 кижиниң 75-и (52,8 хуузу) кады арагалааш, өлүрткен бооп турар. Арагалаашкының уруктары аар: 2001 чылдың январь 2-де Чадаанадан Р.Сарыглар эзирээш, иезин эттзэн, адазын болгаш дөрт ай назылыг уруун өлүрүп каан. Бо чылдың март 18-те эзирек В.Воронин дээрзи таныжып турган уруун хүннээш, соп каан. Бо чылдың март 2-де Ак-Довурактан С.Кысыгбай эзирээш, оглун бижектеп өлүрген. Тожу чурттуг Э.Достай-оол акша бербзэн дээш даайын соп каан.

Үстүнде чижектерниң чылдагааннары — арагалаашкында. Арага аймаа кижилерниң угаан-медерелин оскундуруп, араатан аң дег кылып каар. Арага бизниси — бистиң чуртувуста эң орулгалыг. Ынчалза-даа ол аас-кежиин хайырлаас, качыгдалче карак чажын төгөр орукту ажыдар. **Василий КРИВДИК.**

Өвүр кожуундан

Нийти кожуун бо чылын мал чемин план езугаар 3868 тоннаны белеткээр турган. Бо хүннерде кезип белеткзэн мал чеми 3820 тонна чедип, план 99 хууга күүсеттинген. Ооң иштинде арат ажыл-агыйлары 100 тонна сигени, боттарының хуу малын ажаап олурар малчыннар болгаш дузалал ажыл-агыйлары 90 тоннаны, көдзө ажыл-агыйлар 1230 тонна сигени белеткзэн.

Кожуунда тускай дезинфекция кылып машинаның чогу-биле малчыннар кыштагларын боттарының күжү-биле дезинфекциялап чугайлаан. Малдың чуулдазы эмниң чедер шаа-биле чоруттунган. Кодурга удур тарылга бо хүннерге чедир чоруп турар. Ам бо хүннерде кожуунуң көдзө ишчилери кыштагларынче көжүп турар. Суг чок кыштагларже малчыннар, хар чаары билек, көжер.

Артик ТЮЛОШ.

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАНЫ АЧЫЗЫНДА

— Анета Шериг-ооловна, бүүрек аарыгларын эмнээрининг талазы-биле ажыл Тывага кажан, канчаар эгелээни?

— 1975 чылда республика эмнелгезининг урология салбырынга бүүрек аарыг кижилерни эмнээр он орун турган. Нефролог эмчилер база чедишпес турганы билдингир. А Тывада бүүрек аарыг кижилернинг саны хей. Статистикадан алгаш көөр болза, чурттакчы чонунг үш-дөрт дугаар кижилер бүүрүзү бүүрек аарыгларын аарыглыг. Кылымал бүүрек салбыры чок турганын аарыг кижилер өске улуг хоорайларга барып эмнедир ужурга таваржып келген. Ынчангаш чедир эмнепейн, янзы-бүрү амыдыралчы чылдаганын чанып кээр таварылгалар бо-ла таваржып турган. Бүүрек аарыгларын өлүп хораары кайы хей — байдал ындыг нарын турган. Ол байдалды чавырлыдырлары-биле Тываның Чазаа, ынчангы кадик камгалал сайыды Б.К.Күдерек хемчеглерни ап эгелээн.

Бүүрек аарыг кижилер хей болганын тускай эмнелге чугула херек апарган. Ынчангаш “Туваавотранспорттун” чедир туттунмаан бажынын бистиң яамывыс алгаш, ону чедир кылдырткан. Дыка берге байдалдыг тудуг турган, ынчангаш ону ажылгалга кириери-биле улуг жылдар кылдынган чүве. 2001 чылдың февральдан эгелеп чаа эмнелгевис ажыттынган. Оң бир дугаар улуг эмчизи Аркадий Александрович Начын болган. Мен үш дугаар улуг эмчизи-дир мен. Чогум кылымал бүүректер аппарата-биле ажылдап эгелээн бир дугаар эмчи мен. Бо үш дугаар эмнелгевис ажыттынмаан турда-ла, республиканың №1 эмнелгезинге анестезиология болгаш реанимация салбырынга ажылдап эгелээн мен.

2001 чылга чедир нефрология салбырын тургузарының бүгү-ле белеткел ажылдары чоруп турган деп болур. Сөөлгү он чылда Санкт-Петербургтун күрүнениң медицина университети тускай дугуржулга езугаар нефролог эмчилерни өөредип берген. Бодум база Москвага, Санкт-Петербургка ийи катап өөредим. Бистиң эмнелге нефрология талазы-биле республикада байдалды углап-баштап турар эмнелге-дир. Кожууннарда терапевтерниң, педиатрларның ажылынга база №1, 2 поликлиникаларның нефролог эмчилерининг ажылынга деткимче, дузаны көргүзүп, консультацияларны берип турар бис.

— Бүүрек аарыгларын эмнээр талазы-биле бөгүн байдал кандыгыл?

— Дыка хей ажылдар кылдынган. Шуут туруп көрбээн диспансер хайгааралы тургустунганы бо-дур. Отчет-саналга ажылын айлап алырынга безин хей үе-шак, күш херек боор чорду. Республикада аарыг кижилернинг саны безин билдинмес турган. Ол сан-тун чокта

Сентябрьның 27-28 хуннеринде Кызылга Бүгү Россия чергелиг “Бүүрек аарыглары: эпидемиология, диагностика, эмнээшкин” деп эртем-практиктиг конференция болуп эрткен. Ук конференцияны Тываның Россияның составынга киргенден бээр 60 чыл оюнга тураскаадып эрттирген. Россия Федерациязының Кадик камгалал яамызы, Тыва Республиканың Кадик камгалал, эм-таң болгаш техниктиг хандырылга яамызы, Санкт-Петербургтун академик И.П. Павлов аттыг күрүнениң медицина университети, нефрологтарның

прогноз кылыры болдунмас, каш кижини эмнээри билдинмес болур болгай. Диспансерге чыгырып алгаш эмневишаан, хынаар аргалыг апарганывыс бо-дур. Хоочураан кижилерни катап хынаар аргалыг бис. Диета сагып, шын чемнениринден, бистиң сүмелээн эмнеривисти үе-шагында ижер чурумун сагырындан аарыг кижилерниң назынының узун болуру дөрт хамааржыр. Ону сагынас болза, бүүректер кыска үе иштинде-ле ажылдавастап каар. Ынчан чүгле кылымал бүүректер дузалаар апаар. Аарыг кижилернинг чир чемнерининг диетазын шынгы сагып ажылдап турар тускай столоваявыс бар. Оң кол сорулгазы — аарыг кижилерни шын составтыг, шынарлыг чембиле чемгерери. Допчулап чугаалаар болза эмнээшкининг чаа методикаларын калбаа-биле ажылдап турар бис. Биохимиктиг лабораторияларывыс янзы-бүрү

амгы үениң тускай схемазы-биле кылып турар апарган бис. Бүүректерни камгалаар, он ажылын экижидер дыка хей чаа эмнер-биле эмнеп эгелээн бис. Ханы четпес аарыг улустарга база чаа эмнерни ажылдап турар апардывыс. Делегей стандарттары-биле эмнеп эгелээн бис. Ону чаа эрткен эртем-практиктиг конференцияның киржикчилери база демдеглеп турду.

— Ук конференцияга хамаарыштыр бодалдарыңарны чугаалап көрүңер, Анета Шериг-ооловна.

— Төөгүлүг ужур-уткалыг эртем-практиктиг конференция болду. 2003 чылда Санкт-Петербургтун И.П.Павлов аттыг медуниверситети-биле үр хуусаалыг керээ чарган турган бис. Ол керээ езугаар эмчилеривисти университет өөредип бээр, кадик эртем-шинчилел ажылдарын кылып, форум, симпозиум, семинарларны эрттирери көрдүңер.

анализтерни кылып, аарыгга хамаарыштыр немелде тодардылгаларны берип турар.

— Бөгүн кылымал бүүректер аппарата-биле каш кижини эмнеп турар силер?

— Үжен кижини эмнеп турар бис. Сөөлгү үш чылда база хей ажылдарны кылдывыс. Амбулаторлуг хүлээп алышыкынны күштелдирдивис. Бүүрек аарыг улустарның эмнээшкининг чаа,

Ынчангаш чыл дургузунда кадик эртем-шинчилел ажылдарын чорудуп келдивис. Россия Федерациязының Кадик камгалал яамызының планы-биле сентябрь 27-28-те ук конференцияны эрттиргени ол. Хоочураан бүүрек аарыгларының тыптып келирининг болгаш бүүрек болгаш чүрек-дамыр аарыгларының салгал дамчып кээринге хамаарыштыр шинчилел ажылдарын чыл дургузунда кылып келгенин туннелинде бо

Соңгу-Барыын Ассоциациязы, Россияның нефрологтар ниитилели конференцияның тургузукчулары болган. Мындыг улуг ужур-дузалыг эртем-практиктиг конференцияларны Новосибирск, Санкт-Петербург, Москва дээн ышкаш улуг хоорайларга эрттирип турган. Бо удаа ону Тывага эрттиргени дээр-ле Россияның талазын-дан улуг кичээнге болгаш хүндүткелдинг демдээ болуп турар.

Бистиң корреспондентивис республиканың №3 эмнелгезининг улуг эмчизи Анета Бодур-Ооржак-биле ужурашкаш, ажыл-агыйжы чугааны кылган. Оларның чугаазын моон адаанда парладывыс.

конференцияга илеткелди бодум кылдым. Баштайгы туннелдерден безин алырга, дыка улуг, солун чүүлдер тодарап келген. Ам ону улаштыр шинчилээш, тодаргайлаар апаар. 400 ажыг кижилер киришкен улуг конференцияга ат-сурагыл академиктер, докторлар киришкен. Анаа Моолдан, Украинадан, Киргизиядан болгаш Россияның аңгы-аңгы хоорайларындан шыраак дээн профессор эмчилер келди. Олар лекциялар, семинарларны эрттирген. Арга-дуржулга солчулгазы солун болган. Делегей чергелиг ат-сурагыл академиктерининг лекциязын дыңнап аары безин аас-кежик, аажок чугула өөредилге ышкажыл. Кылымал бүүректер, дериг-херекселдер, чаа эмнер делгелгелери болду, ол улуг сонургалды болдурган. Бистиң эмнелге аалчылар кээп экскурсиялап, аарыг кижилерни эмнеп турар эмчилери-биле кадик көрүп, консультацияларны берип, арга-дуржулга солчулгазын кылган. Эмнелгевисти аажок сонургаан. Шупту дуза-

лал албаны чаңгыс черде турар болгаш дыка эптиг дээрзин он-залап демдеглээннер. Конференцияның туннелинде тускай резолюцияны хүлээп алган. Бүүрек аарыгларынга хамаарыштыр Тыва Республиканың көргүзүлгелеринге даанып, тодаргай саналдарны ында кириген. Эң-не кол чүве — бистиң бүүрек аарыг кижилернинг саны хей болганын-дан Тывага онза кичээнге ийи салырын демдеглээн.

Бүгү Россия чергелиг эртем-практиктиг конференцияны эрттиреринге дуза, деткимче дээш Россия Федерациязының Кадик камгалал яамызынга, Санкт-Петербургтун академик И.П.Павлов аттыг күрүнениң медицина университединге, ТР-нин Чазанга, ТР-нин Кадик камгалал, эм-таң болгаш техниктиг хандырылга яамызынга, биске дузалашкан №1, 2 республика эмнелгелерининг улуг эмчилеринге өөрүп четтиргенивисти коллективининг өмүнээзинден илередир-дир мен.

Шынап-ла, мындыг улуг конференцияның Тывага эрткени төөгүлүг болушкун болбас аргажок. Бүгү Россия деннедиг эрткен конференцияга келген аалчылар — эртемденнер, профессорлар орук-суур болгыт өске-даа чарылдалдарын боттарының күжү-биле дуглаанын айтыры артык эвес боор. Эң-не кол чүве — келген аалчылар шупту конференцияның ажылын сонургаан, сагыш сеткилинге кирген, бистиң эмчилер чаа-чаа чүүлдерни биллип ал, билиг-мергежилдинг бедиткени. Чоок-кавыда кожаларывыс, Сибирининг, Ыраккы Чөөн чүктүн хоорайларындан, Якутск, Хабаровск, Читадан келген эмчилерге сут ол дыка ажыктыг болган болбайн канчаар. Олар Москвага чедип, аңаа эртем-практиктиг конференцияга киришкен болза, чарылдалдары оранчок хей болур ийик. Бо болушкунга дөрт киржилгелиг коллективти маңа тодаргай айтып чугаалаары артык эвес.

А.Ш.Бодур-Ооржак удурткан республиканың №3 эмнелгези, шынап-ла, чедишкенингерлиг ажылдаанын онзалап айтыры чугула. Чоокта тургустунган болза-даа, коллектив кежигүннери кижилер бүрүзү ажылынга бедик харысалгалыг, аарыг кижилерге дуза чедирер хүлээлгезин ак сеткилин-биле күөсөдип турарының бадыткалдары кайы хей: бо чылдың январьда “Дээди категорияның эмнелгези” деп атты коллектив чаалап алган, Тываның Россияның составынга киргенин 60 чыл оюнга база Кызылдың 90 харлаанынга тураскааткан конкурска “Эң-не эки эмнелге албаны” болган. Чаа шынчээдиглери дээш база бүгү талазы-биле эки көргүзүлгелери дээш бо коллектив тиилекчи болганы ол. Найыралдыг коллектив республика эмчилерининг спартакиадазынга бирги черни, а муниципалдыг спартакиадага 2-ги черни алган.

Эмчилеривистинг чедишкенингерлиг тиилелгелери — бистиң кадик болурувустунг идегелдиг дөзү-дүр. Оларның оруу ак, чорук-херээ чаагай-ла болуп турза, чону кадик-сергек болур.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ,
“Шынын” корр.

ЧУРУКТАРДА: улуг эмчи А.Ш.Бодур-Ооржак; коллектив кежигүннери.

"О-ШЫНАА" — ШЭЭР МАЛ УГЛАНЬЫШКЫННЫГ

Тес-Хем кожуунун ажил-агыйларының бүгү хевирлеринде ниитизи-биле 62,5 муң шээр, 5,9 муң мыйыстыг бода, 400 хире дагаа, 185 хаван болгаш 17 баш теве бар. Күрүне ажил-агыйларының аразындан "О-Шынаа" көдээ ажил-агый бүдүрүлгези шээр малының саны-биле кожуунда мурнуку черде, оларда бо хүннерде 10,2 муң баш санадып турар.

Бо ажил-агый (директору Вячеслав Саңчат) рынокче шилчилгениң эң берге үелеринде безин шээр малының баш санын оон барык кызырбайн турган. Ук ажил-агыйның удуртулганының санап турары-биле о-шынаажылар шээр малының бажын оон-даа көвүдөдир болурунун аргазы бар. Ынчалза-даа бо хүннерде безин 20 ажып турар

малчыннарга төлээр акша-тегериктин чедишпезинден оларның санын оон көвүдөдир аргажок.

"О-Шынаа" көдээ ажил-агый бүдүрүлгези мурнакчы малчыннары Василий Доңмит, уруу Солаңгы (аңгы коданныг, бо чылын республиканың юбилейлик медалы-биле шаңнаткан), Саян Шалык, Кара-оол Санаа, Сорулга Сандак дээш, ескелер-

биле-даа чоргаарланыр. Олар эки көргүзүлгери-биле республикага ады-сураа чылдың-на үнүп чоруур малчыннар, кожуун болгаш республика наадымнарынга чаңгыс эвес удаа шаңнадып-мактадып келгенер.

Ажил-агыйның орулгазы барык чүглө шээр малдан кирип турар. Бо күзүн элээн хөй хойну күрүнеге дужаап, Кызыл хоорайның чурттакчыларынга сайгарган. Оон кирген эвээш-биче акша кывар-чаар материалдар, малчыннарга далган-тараа садып алырынга-ла четчир.

Эки үелерде ажил-агый чеже-даа хову, изиг черде турза,

мыйыстыг бода малды тудуп, тускай сүт-бараан фермалыг турган. Ферманың малын чай боорга изиг ховудан ырадып, тайга эдээ черге оदारладып чайладыр турган. Ол О-Шынаа сумунун уруулар садырын, эмнелге черин (бо хүннерде безин кожуунда эки ажилдыг участкак хамааржыр), совхозтуң столоваязын сүт-биле хандырып турган. Бөгүн ажил-агый ферма чок-даа болза, чоокку чылдарда ону катап тургузарының аргазын келир үениң сорулгаларында көргөн.

О-Шынааның турар чери кужурлууг тулаалыг болгаш, ажил-агый ногаа аймаа тарып өстүр-

бейн турар. Ынчалза-даа сөөлгү чылдарда малга чем кылдыр чамдык тараа культураларын өске черлерде эвээш-бичелеп тарып эгелээн. Бо шенелде кандыг түннелдиг болурун чоокку чылдар көргүзе бээр, а чурттакчы чонунун аразында боттарының бажыннарының девискээринде ногаа аймаан өстүрүп турарларның саны чыл келген тудум өспүшаан. Хову, ам артында кужурлууг черге огородтарының шөлүн безин чемишчидери, сүт-биле хандыраы нарын айтырып турбуже, чамдык чурттакчылар кызымаан бадыткап, бо талазы-биле со-нуургалдыын көргүзүп эгелээн.

Соруктуг аныяк малчыннар

"О-Шынаа" көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинин эртенги шакта кыска планнаашкыны доосту бээрге, ооң удуртулганы-биле ажил-агыйчы чугаа кылып олурувуста, аныяк кыс кире халып келди. Кадарып турар малынга хамаарыштыр айтырылгы келген болду. Элээн болганда айтырыын шийтпирлеп алгаш, үнүп чоруур деп турда, ажил-агыйның улуг мал эмчизи Марита Сүлдүм:

— Бо аныяк малчыннары-выстың ажил-ижи-биле корреспондентини таныштырар-дыр. Кызымаа кончуг уруулар чүве, оларның дугайында бижир болза эки боор — деп санал кириди. Өске удуртукчулар, хойжу бригадирлер деткидилер.

Мал ажил-агыйлыг бүдүрүлге черинге келгеш, малчыннар дугайында чүүл чок чоруй баарга, арай таарышпас боор дээн бодал-биле дораан-на чөпшээрешкен мен.

"О-Шынаа" КАБ-тын аныяк хойжулары Сорулга Туматович биле Ажыкмаа Окчаевна Сандактар боттары, чеже-даа аныяк болза, малче үнүп хойжулаандан бээр 12 чыл болу берген. Олар суму адаанда Ак-Кежиг дээр черде күзээнде ажил-агыйның 300 ажыг ирттерин кадарып олурар болдулар. Малының ара-

зында бодунун "каш чүвези"-биле оларның саны черле шору алаар. Саап турар инектери база бар.

— Каш хонгаш Биче Серлик деп черде кыштаавысче көжер бис. Ол шаанда-ла ада-иемнің кыштаа турган чүве. Кырганнарым назыны улгадып, ачам "бурганнаан" соонда, ада-иемнің кыштаан ээлээн кызы болдум. Авам сумуда, уругларының чанында орак кижичи — деп, Ажыкмаа аалынга кады келиривиске, чугаазын эгеледи.

— Сорулга-биле өг-бүлө тудуп, кады чурттап эгелээн чылывыста-ла малчыннап үнген бис. Ол-ла хевээр ажил-агыйның шээр малын малдап, 12 чыл чурттап чор бис. Чамдык улус аныяк тургаш-ла, келир үези билдинмес, азы багайзымаар кылдыр көстүп турган мал ажилыңче дораан үне бээривиске, билбейн турду. Оларның бодалы-биле алырга, аныянда-ла малчыннай бээрге, чалгааранчиг дээни ол-дур ийин. Чалгаараар чүве кайда боор, кайывыс-даа мал аразынга өскөн улус-ла бол-

гай бис.

Ол үеде эгелээн рыноктуң будалчак харылзааларынга ажил-агый чиндиейнип, элээн улуг шылгалдаларга таваржып эгелээн чүве. Ынчалза-даа ынчангы директорувус Валерий Хажыклайның, амгы удуртукчу-

вус Вячеслав Саңчаттын ачызында "О-Шынаа" ажилының кол өзээ — шээр малының бажын кожуунун чамдык ажил-агыйларынга бодаарга, шору кадагалап арттырган. А бис база ол-ла хевээр малчыннап чор бис — деп хөөрөп тургаш, келген аал-

чылары бистерге ажын-чемин салып хүндүледи.

Ол үеде оларда хоюндан аалдың ээзи Сорулга база чедип келди. Чугаакыр, чазык эр болду. Бо чыйын бодунун дөргүл-төрели-биле малынга четчир сигенин белектээш, кыштаанда чедирип алган. Ында ам улуг кылыр ажилдар чок, кыштаа барык белең.

— Аар-саар үүрмек кылыр ажилдар бар-ла харын, ынчалза-даа ындыг четпестерни кыштаамга удур кылып алыр кижичи мен — деп чугаалады.

О-Шынаа кыдыг-кызыгаар черде турар болгаш, каш чыл бурунгаар мал оорладыр талазы-биле улуг дүвүрелди тургузуп турган. Ылаңгыя Моолдун кайгалдары сумунун чонунуң-даа, күрүне малын-даа чүс-чүзү-биле оорлап турган чылдар бар. Оларның туразы улгатканындан дүне аалдарга келгеш, өглерниң, азы бажыннарның эжиктерин ажиттынас кылдыр ындындан шарааш, үнерин орадандык малчыннарны боо-биле адып тургаш, кажадан малын сүрүп чоруп турганын билер мен. Шак мындыг дээрбедекчи чорук-

тардан чон-даа, ажил-агый-даа улуг каражага таваржып турганы чугаажок.

— Чазактын болгаш кожуун чагырганының күрүне кызыгаарын быжыглаарының талазы-биле Кызылдың кызыгаар отряды-биле кылып чоруткан элээн ажилдарының түннелинде, сөөлгү чылдарда байдал элээн чавырылды. Ынчалза-даа байдал нарын болуп арттышаан — деп, Сорулга хөөрөп олур. — Чазак мырнай О-Шынаа сумунун бичии үстүнге чаа кызыгаар заставазын тудуп тургузарын федералдыг кызыгаар албанындан чедип алды. Ооң тудуг-суурунун ажилыңкыны чоокта чаа болду — деп, ол ниити байдалды таныштырды.

Аныяк малчыннар 3 ажы-төлдүг. Олар амдыызында бичии деп чүве билдингир. Улуу биле ортуну — О-Шынаа ортумаа школазының алдыгы болгаш бешки классчылары. Эң хеймери ада-иези-биле чурукка тырттырып алганын көрүп тур силер, Бичии уруглар черле ындыг, аалынга өске улус келирге, бистен карак салбайн, сонуургап көрүп, авазының эккелген чигир-чимизин чип, оларны эдерип аай-дедир кылаштап тур. Иштимде чаптап, "О-Шынааның келир үези бо-дур, ол саадавайн өзүп келгеш, акы-угбазы-биле ада-иези ышкаш, төрөөн чериниң төлөптиг ээлери болур" деп бодап олурдум.

БАШКЫ ЭЖИШКИЛЕРНИНГ СОНУУРГАЛДАРЫ

Тес-Хем кожуунун эң ырак сумузунун О-Шынаа ортумаа школазы тургустунгандан бээр 40 чылын бо хонуктарда демдеглеп эрттирип турар. Бодунун солун болгаш узун оруун Деспен сумунун эге школазындан эгелээн бо школа дөртөн чылдың иштинде чүнү көрбөөн дээр. Кончуг чараш тайга эдээ черге турган Деспен сумуну 1973 чылда он-он километр ыракта шынаада Орукку аксынче көжүрүп, ол черге кожа-хелбээ акы-дунма өвүр чону-биле "О-Шынаа" совхозту тургузарга, Деспен сумунун эге школазы башкылар коллективи болгаш өөреникчилери-биле чаа суурже база көжүп келген. Деспенниң эрги школазының бажыңы ам-даа О-Шынаа сумуда уруглар сады кылдыр ажиллаттынып турар. 40 харлаан школага республиканың школаларының алдарлыг башкылары Каңгай-оол биле Вера Ималдайлар, Кара-кыс Уржанай, Мария Оюн, Валентина Балчыр (директор) дээш, ескелер-даа ажилдап чораан, чамдыктары ам-даа ажилдап чоруур. Бөгүн ук школаның башкыларының аразында оларның ажы-төлдери безин бар. Салгал дамчаан башкыларның бирээзинге Ульяна Каңгай-ооловна Натпит-оолду хамаарыштырар.

болгаш кожууннарында ажилдап, Тываның социал-экономика-тиг хөгжүлдезинге улуг үлүүн бо хүннерде кирип чоруур.

Хуу садыгылг Виктор

Бо школаның башкыларының аразында кол ажилындан аңгыда, боттарының сонургалы-биле хостуг шактарында база ажил-

дап турарлар бар. Оларның бирээзинге үстүкү класстарның өөреникчилеринге амыдыралдың айыыл чок чоруунун үндезиннери эртемниң башкызы Виктор Шойдарович Байыр-оолду (чурукта) хамаарыштырар. Амыдыралга кызымак башкы школада шактары эвээш болгаш, хостуг үелеринде сайгарлыкчы чорук-биле ажилдап, ону шенеп көөрүн 2000 чылда шийтпирлээн. Кичээлдерин эрттирип кааш, аай-дедир чоруп тургаш, сумунун чонунга аш-чем барааннары садар чөпшээрелди ап, күрү-

не бүрүткелин эрткеш, хуу садыгны ажиткан. Ол үеде суму төвүнге күрүне садыг-наймаазы чок арктан о-шынаажыларга ол чорук улуг деткимче болган.

Оон бээр каш чыл эрткен, сумуда хуу садыглар саны 6 четкен, оларның аразында адааннажылга бүдүү бар-даа болза, Виктор Шойдаровичниң садыгындал улус үзүлбес болду. Ынчанмас аргажок, чүге дизе садыгның ассортиментизи элбек. Ногаа-чимис херелгээр кижичи болза кожуун төвү Самагалдай, азы Кызыл чораан-даа ажык чок, бо садыгдан-на таарымчалыг өртөккө садып алыр. Акша-тегерик айтыры берге боорга, сумунун чонунга тускай чээли кыдыраажын ажиткан.

— Сайгарлыкчы сонургалым талазы-биле чаа планнарым ам-даа бар. Садыгымны "Кежик" деп адазымза-даа, ол бедик сүлде кижиге анаа-ла келбес деп чүвени билер мен. Дөмей-ле кызымак ажилды негээр-дир. Чурттакчы чонунун сонургалдарын болгаш херелгелдерин өөренип көрүп тургаш, Кызылдан барааннаар мен. Ол чоруп тургаш, башкы кол ажилымын доктаамал сактып, өөредилге ном-дептерлери, методиктиг сумелер-биле "чөпсегленип" чоруур мен, а сайгарлыкчы чоруум мээң ийги ажилым дээрзин катап сагындырып каайн — деп, Виктор Шойдарович чугаазын дооскаш, школазыңче белектени берди.

Ийги башкыны Танаа-Херел Далай-оолович Чооду дээр. Ол — О-Шынаа ортумаа школазының күш-ажыл башкызы.

Чазаныр-даа, чуруур-даа Танаа-Херел

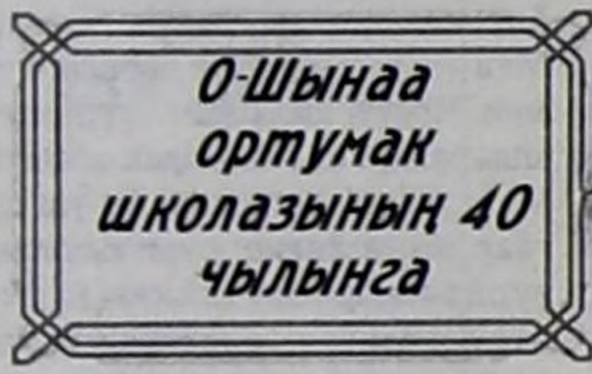
Назы-хары улуг-ла улгатпаан,

чаа-ла дөртөн ажып чоруур Танаа-Херел Далай-оолович Чооду башкыны сумунун чону эки билер, хүндүлээр. Ол школада күш-ажыл башкылап ажилдаанындан бээр он чыл ажа берген. А ниити башкы стажы 20 чыл чоокшулай берген.

Танаа-Херел Далай-оолович Кызылдың башкы училищезинин күш-ажыл салбырын 1988 чылда дооскан. Ооң соонда төрөөн Тес-Хем кожуунунун У-Шынаа ортумаа школазынга күш-ажыл башкылап бир чыл ажилдаан. О-Шынаа школазынга ук суму чурттуг аныяк кыс Долаана Артына-биле өг-бүлө туткаш, ажилдап келген. Оларның уруг-дарыы — ам үстүкү класстарның өөреникчилери.

Адазының чуртунда ажилдап, чурттап чоруур Танаа-Херел башкы кара чажындан чуруттунарынга болгаш чазанырынга кончуг сундулуг чораан. Школаны тергин эки демдектер-биле дооскан соонда, өскөн черинде Чүргүй-оол Хомушка аттыг совхозка бичии тудугжулааш, шериг хүлээлгезин эрттиргеш келгеш, Кызылдың башкы училищезинге дужаап кирип алган. Өөредилге черин дооскаш, ол-ла хевээр уруглар өөредилге-кижизидилгезинин шугумунда ажилдап чоруур.

Танаа-Херел Далай-оолович — хостуг үелеринде чазанырынга сундулуг кижичи. Бажыңында чазаныр улуг эвес дериг-херекселдерлиг. Сумузунун чону уруг-дарыны-даа өглээр дээнде бажыңының иштики эп-сезинин ол-бо херекселдерин аңаа бо-ла чагыт бээр. О-шынаажыларның дыка хөй бажыңнарында оон

кылганы янзы-бүрү эт-сеп эндерик. Өг иштиңиң эт-сезин кылып турда шуут магалыг. Кылган чүүлдериниң шынары эки, чараш боорга, чон аңаа чагыларны бо-ла кириер. Чүглө материалдарын боттары эккеп бээрин ол дилээр.

Сумуда бир төрелим бажыңыга киргеш, ооң кылганы кухня дериг-херекселин сонгаартан эккелген чүүл деп көргөн мен. Бажың ээлери чугаалай бербөөн болза, ындыг бодалдыг артар турдум-даа ыйнаан.

Башкы школада кичээлдеринден аңгыда, "Шевер холдар" деп бөлгүмнү эрттирип турар. Ооң өөреникчилериниң билиниң бедини, уран-шеверин кожуун болгаш республика чергелиг делгелгелерниң тилекчилерниң хөй саныг хүндүлөп бижиктери херечилеп турар. Уругларга бүгү-ле билин дамчыдып берип чоруур башкыга оон улуг үнелел кааа турар.

40 харлап турар О-Шынаа ортумаа школазының ийи эжишкы башкыларының дугайында кысказы-биле бижирге ындыг-дыр. Оларның буянның ажилыңга чедишкенинни чаңгыс чер-чурттуглары шын-на сеткилинден күзээрлер. Ындыг-ла болзунам!

Арыңны Юрий ДАРБАА белектээн. Авторнуң тырттырган чуруктары.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨӨГҮЗҮ-БИЛЕ ТУДУШ

(Төнчүзү, Эгези № 141 «Шында»).

Төрөөн черинин эрткен оруундан

"Искра" колхоз турганындан совхоз кылдыр эде организаастаарынга чедир (1964 ч.) кончуг шапкын сайырап хөгжөөн үелери – эрткен чүс чылдың төнчүзү ол. Бо дээрге ол шагда ажилдап, чурттап чораан ада-өгбелеривистин ачы-хавыязы, ат-алдары болгаш келир салгалдарына артырып каан төнчү чок сеткилдин өнчүзү база белээ-дир.

Рыноктуң кадыг-берге ыйышкыны бүгү чуртка болгаш Тывага эгелээн соонда, "Искра" совхозтуң экономика-зы хөгжүлдө албайн, доктаап турупкан. Искражыларының амыдырал-чуртталгазынга берге байдал таварышкан болгаш ужу-кыды көзүлбес мунгаш дээрбек тургустунган. "Боду билерлер" — директорлар база тыптып келген.

Үе болгаш бот-хандырылга

Бажың-Алаак суурнуң бүгү чону рынок үезинде кымны кым-даа азыравас деп чүвени ажы-биле миннип, мурнунда тургустунуп келген бергелерни бир демниг ажып эртер сорулганы мурнунга салып, баштай чурттакчыларның ниити хуралын эрттирген. Ынчангаш бот-хандырылга талазы-биле ажил сумуга 1998 чылда калбаа-биле эгелээн болгаш маңаа хамаарыштыр эвээш эвес арга-дуржулга мөөңнеттинген. Суму чагыргазының даргазы А.Х. Донгактын дорт удуртулгазы-биле "Эң эки боду хандыртылган өреге болгаш арбан" деп мөөрейлерни чылдың-на эрттирери чаңчылчаан. Суур чурттакчыларының социал паспортун ийи-үш чыл бурунгаар хевирлеп эгелээн болгаш, амгы үеде сумунуң бүгү ажил-чорудулгазы кижилериниң социал паспортунга чагырткан. Чонун амыдырал-чуртталгазын экижидеринче база яды-түрөңгү чорукту ажып эртеринче угланган дээштиг ажилдар Бажың-Алаак сумузунда хүн бүрү чоруп турар. Өг-бүлө бүрүзү, чурттакчылар боттары башкарнып, мал, чер ажылын сайзырадып, бот-хандырылгаже кол кичээнгейни угландырып, ногаа, картофель, чиир тарааны чылды өттүр хереглээринге курлавырлап алгаш, артык-шылдыын садып-саарып ап эгелээндөн чонунуң амыдыралы эки талаже өскерилген деп дидими-биле чугаалап болур.

Сумуда албан черлеринин иштики-даштыкы септелгезин шынарлыг, көрүштүг кылдыр база 2005 чылдың кышка белеткелин өй-шаанда чоруткан. Оларның адрес бижиктерин, ажилдаар шактары бижеээш аскан. Тываның Россияның составына каттыжып киргенинден бээр 60 чыл болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чыл болган юбилейлиг байырлардарына хамаарышкан утка-шынарлыг плакаттарны чараштыр чураш, көскү черлерде аскан. Суму девискээринде ээн кагдылган бажыңнарның бузарын бускаш, орнун аштап-арыглап каапканындан кудумчулар көзүлдүр-ле аян-шинчи кирип экижөөн. Бажың-Алаак суурнуң бүгү чону боттарының чурттап оран оран-савазын чаартып, херим-нерин септээн, агартыр чугайлаан. Тус черде, сумуда, арбан-нар аразына улуг байырлардарга уткуштур мөөрейни чарлаан.

Спортчу мөөрейлерни чылдың-на доктаамал эрттирип база тус черниң девискээринде ажилдап турар албан черлеринин, организацияларның коллективтери улусчу дружиналарның дежурныйлаашкынының график езугаар неделя санында бир катап хөй-ниитиниң корум-чурумун хайгаарап көөрү-биле үргүлчү үнүп турарын шуут магадаар кижилер болдум. Үстүнде адаттылган хемчеглер республиканың чамдык кедээ суурлар, хоорайларында шуут чорбайн турары чажыт эвес болгай. Ынчангаш бо талазы-биле бажың-алаакчыларның арга-дуржулганын бир кезек суму чагыргаларының ажил-ижинге ажылгаары артык эвес деп санаар мен.

Дарганың мактал-алдарже базым, ажил-чорудулга канчаар экижи эгелээнин кысказы-биле номчукчуга таныштырып көрейн. Суму чагыргазының даргазына Александра Хаяевна каш чыл бурунгаар чаа соңгуктуруп алган үеде сумунун корум-чурум болгаш ажил, амыдыралының айтырыглары элээн нарын, берге байдалдыг турган. Рынокка кызгададып алгаш, "чудуруун чудук адаанче суп алгаш орап эвес", ийи билекти сывырныпкаш, эки амыдырал дээш боттары демисежи кирип ужурга таварышканнар.

Баштайгы чылдарда кижилер бодун боду хандыртынып болгаш бот-башкарнып ажилдаар төлээде, хамыктын мурнунда амы-хууда сайгарлып, хууда дузалал ажылы-биле холбажып, картофель, тараа тарып, өстүрүп эгелээри чугула деп санал суурнуң бүгү чон хуралына үнген. Ол чүл дээрге өреге бүрүзү бажың-балгадының девискээринде хостуг чыдар шөлдерни чөптүг ажыглап, оода-ла мал-маганын тудуп, ногаа аймаан болгаш картофельди тарып өстүрер дээни ол.

Бажың-Алаак суму чагыргазының мурнунда салдылган база бир кол сорулга — чединмес амыдыралдыг өг-бүлөлөргө шаа-биле деткимчени көргүзери, чонунд ниити амыдыралын экижидери, ажил чок чорукту ажып эртери болгаш яды-түрөңгү байдалдан уштунары.

— Ол бистерниң, удуртукчуларның, хүн бүрүде чорудар ужурулу ажилдарыныстың кол эвээ болгаш дорт хүлээлгези — деп, А.Х. Донгак чугаалаар болду.

Сумуда шуут чединмес амыдыралдыг 28 өг-бүлө бар. Оларны тус черниң чагыргазы бодунуң шыңгыы учедунга ап, хайгаарла тудуп, дузаны көргүзүп турбуже, чамдык кижилер азырадыкчы хөөндөн уштунмайн, чаш ажы-төлүнүң келир үезинче сагыш салбайн, бурунгаар көрүш чок бооп артып каап турары хомуданчыг.

Амгы үеде акша-тегерик айтырыгы чежемейниң-даа берге турза, Чөөн-Хемчик кожуунуң социал хандырылга төвү суурнуң чединмес амыдыралдыг өг-бүлөлөринге дедир эгидер үндөздинге бо чазын картофель, ногаа, тараа үрезинин үндүрүп берген. Часкы тарылга үезинде машина-техника-биле чагырга чери дузалажып турган. Алган үрезиннерин олуртуп алырын, ажаап-тежээп турарын хайгааралга алганы черле демдеглексенчиг. Чижээ, суурда чединмес

чок, эвээш хандырылгалыг өг-бүлөлөргө дуза кадары-биле суму чагырга чериниң бажыңының артында шөлде ногаа культура-ларын тараан болгаш бир тонна картофельди ангы черде олурткан. Чединмес өг-бүлөлөр тускай дузалал ажил-агыларлыг болурунга дуза, деткимче көргүзери келир үениң сорулгаларында көрдүнгенин улуг сонургал-биле дыннадым.

— Ол сорулганы амыдырал кырынга боттандырылганга дуза, деткимче көргүзери-биле чединмес, мал-маганы чок өг-бүлөлери организацияларга, албан черлеринин удуртукчуларына быжыглап каар болза, моон харын ажыктыг чүвө үнүп болур — деп, Александра Хаяевна шын-на сеткилин меңээ чугаалады.

Төрөл чонунуң, ха-дунмазының амыдырал-чуртталгазын экижидип алыр дээш сагыш-сеткилин ханызындан «аарып», ажилдап чоруур удуртукчузун кижилер билеп, бүгү талазы-биле деткири күзенчиг. А.Х. Донгак, шынап-ла, сагынгыртывынгыры болгаш эрес-шо-ваазы-биле өске удуртукчулардан бир ылгалдыг кижилер деп билдим.

Кижилер-биле тус-тузунда ажилдар чорутканының түңнелинде, чыл келген тудум, мал-маган тудуп, сайгарлыкчы чорукче кирип турар кижилерниң саны Бажың-Алаак суурда көвүдөп ораары ажилдың шын углангышкынының демдеглер турар.

Сумуда анык, улуг назылыгдаа чазаныр, даараныр база дарганнаар ус-шевер кижилер көвей. Чижээ, Болат Саая, Мерген болгаш Буян-оол Ооржак олар тыва өг ыжын чазап кылгаш, хереглекчилерге саткаш, орулганы боттарына кирип ап, амыдыралының деңгелин бедидип, өскөлөргө үлегерин көргүзүп чоруур өөрүнчүг.

Тракторист Валерий Ондар оолдар эвилелдеп алгаш, тайгадан одаар ыяш белеткээш, чурттакчылар аразына сайгарып турар.

База бир бөлүк аныктар демнежи алгаш, чугай өрттедип, тараа тарып, сизген-ширбиил белеткеп саткаш, өг-бүлөлөринге биче-даа бол, акша-көпеекти боттары ажилдап ап турарын маңаа

тускайлап демдеглээри чугула.

Сарыг-Алаак деп черде Григорий Монгуштуң өг-бүлөзи ногаа аймаан тарааш, бедик дүжүттү чылдың-на ап турар. "Ийги хлеб" — картофельди 250-300 шоодайны чыл санында ажаап ап, сайгарып турары мактанчыг. Олар акша-көпеек ажилдап алырының уг-шийн тыва бергенер.

Бажың-Алаакка, мындыг магалыг оран-чуртка, канчап яды чурттаар боор? Мал-маган чок, ижер-чиир чем тыппайн ор мен дээр чурттакчының бодунга ыякчыг апаар ышкаш.

Тываның чамдык кедээ черлеринде хлеб, булочка кылыгыларының айтырыглары нарын байдалда турарын билбес эвес бис. Бажың-Алаакта бо айтырыг үзө шиитпирлеттинген. Алдын-Чечек Ондар биле Раиса Монгуш олар сумунуң чонун боттарының пекарнязынга быжырган чагай хлеви-биле хандырып, макталдыг ажилдап турар.

Хунай-оол Иргит, Валерий Ондар, Орус-оол Ховалыг, Комбуй Кара-Сал олар чыл санында тарааның, картофельдин эңне хөй, элбек дүжүдүн ап турарлар. Ынчангаш сумуда хуу кижилерниң азыраан хаваннарының баш саны бо чылын 280 чедир ескени ол.

Бо чылдың чизезин езугаар сумуда эң-не хөй малды тудуп турар Арбак Кууларга, Эрес-оол Монгушка, Мерген болгаш Тамара Монгуштарның өг-бүлөзине "Чылдың кижилери" деп хүндүлүг аттарны тывыскаан.

"Искра" совхозтуң орнунга "Баян-Дугай" муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгө чоокта чаа тургустунган-даа болза, ажылын багай эвес эгелээн. Оң директору Виктор Ооржак төрөөн ажил-агының ат-алдарын хир-чамга бораштырбайн, ону бут кырынга тургузуп каар дээш кызымаккай ажилдап турар.

— "Баян-Дугайны" чаа денелче көдүрүп, ону шын удуртуп, аңаа бүзүрөп болур ына-ныштыг кижилер — деп, суму даргазы А.Х.Донгак меңээ чугаалаар болду.

Танов ЧИГДЕН.

Күрүне статистиказының Федералдыг албаны ТР-ниң Күрүне статистиказының Федералдыг албанының девискээр органы

Тыва Республиканың Күрүне статистиказының Федералдыг албанының девискээр органының болгаш Көдээ ажил-агы яамызының сан-медээлерин езугаар өг-бүлениң ортумаа-биле ниити орулгазын барымдаалап, хууда дузалал ажил-агыындан орулгаларны санап үндүреринге барааннарның болгаш ачы-дузаларның

2004 ЧЫЛДЫҢ СЕНТЯБРЬДА ОРТУМАК ӨРТЕКТЕРИ

Айның төнчүзүнде рубль-биле

Продукцияның ады	Хемчээли	Өртээ
Бирги категорияның инек ээди (сөөк чок эъттен ангыда)	кг	74,32
Сөөк чок инек ээди	кг	103,30
Хаван ээди	кг	96,56
Хой ээди	кг	96,38
Өшкү ээди	кг	70,00
Аът ээди	кг	60,00
Кудуп садар сүт	1 литр	13,10
Столоваяга дагаа чуургазы	10 борбак	20,44
Картофель	кг	8,54
Капуста	кг	6,68
Огурецтер	кг	25,97
Морковь	кг	14,92
Столоваяга свекла	кг	14,36
Улуг борбак согуна	кг	13,36
Капуста үрезини	кг	1800
Помидор үрезини	кг	1000
Морковь үрезини	кг	800

Продукцияның ады	Хемчээли	Өртээ
Свекла үрезини	кг	800
Согуна үрезини	кг	1500
Помидор рассадазы	10 санныг	100,00
Капуста рассадазы	10 санныг	30,00
Органиктиг чемишчидилге	тонна	150,00
Минералдыг чемишчидилге	тонна	3000
Үнүштер камгалаар бүдүмелдер	тонна	300000
Аль-чемге салыр дус	кг	5,20
Концентрастан мал чеми	тонна	3000
Сиген	тонна	1300
Саваң	тонна	800
АИ-80 маркалыг автомобиль бензини	литр	12,02
АИ-92, АИ-93 маркалыг автомобиль бензини	литр	14,52
Автол	литр	25,00
Хой дүгү	кг	18,00
Электри плитазы чок бажыңнарга электри энергиязы	100 квт.	90,00

Соңгукчуларның чагыгы-биле

Кызыл хоорайның мурнуу микрорайонунга республиканың урулгарының К.И.Чуковский аттыг библиотеказының салбыры соңгукчуларның Чазак Даргазына кириген чагыгы-биле эрткен чылын ажиттылган. Ында салбырның эргелекчизи А.С.Кара-Салдың удуртулгазы-биле 3 кижилер ажилдап турар. Библиотекага хоорайның 14, 9, 3 болгаш 5 дугаар школаларының өөреникчилери хөйү-биле кээп турар.

Ук библиотекага октябрь 21-де "Чаа чүс чылда Тыва биле Хакасияның урулгар библиотекаларының кады ажилдажылгазы" деп темалыг ужуражылга болуп эртер. Аңаа ТР-ниң Культура яамызындан база Хакасиядан аалчылар киржир.

Бистин корр.

МӨРЕНГЕ ДАГЫЛГА

Чер – ием! Бо болза тываларның черге чалбарган сүзүк домаа. Өг орну, төрөөн чери, эрги хонаштар, төрөл аймааның шаг-шаандан бээр чурттап келген чери, мөчөөн кырганнарның сөөгүн салган чевеглери, аңнар турар тайгалар, мал өстүрер одарлык черлер, тараа тарыыр делгем ховулар тыва кижиниң бодалынга “чер” деп ыдыктыг утканы илередип турар дээрзин эртемден, чогаалчы М.Б. Кенин-Лопсан “Тыва чоннуң бурунгу ужуурлары” деп номунда тодаргай айыткан.

Ийе харын, кижиниң төрөөн чери, төрөл чону ышкаш чүве кайда боор. Дээр биле чер кижиниң бажынга адазы болгаш иези деп буянның бодал кирип, эрги чуртка баарга-ла, чүректи саргыдыр сагындырып кээр дээрзин ийи чыл бурунгаар ада-өгбелерим чурту, Алдан-Маадыр сумузунга хамааржыр Манчүрек хемни дагаан черге чорааш, медегер билдим. Ажы-төлүм, дунмаларым-биле дөзү ирип калган баглааш арткан, кыр-сиген бүргей берген ада-иевистиң эрги хонажынга эрткен-барганны сактып чугаалажып орган ийик бис. Төрөл аймак чон, чаңгыс чер-чурттуглар чүгле куда-дойга, кизи ажааган черге чылып кээр эвес, төрөөн черин эргип, ону дагып, ыдыктап, арыг агаарын тынып, аржаан суун амзап, сактышкыннарнын чугаалажып ораарга, магаданчыг чорду. Каш кожунда ажылдап, чурттап чоруур, кара чаштан көрүшпезен, чаңгыс хемниң суун ижип ескен кижилерни көрүп чугаалажырга солун болбайн аан.

Бо чүүлге катааттарым чурту болур Эрзин кожунунуң Мөрөн сумузунда Ортаа-Адыр деп хемге болган дагылгага доктаар бодайдыр мен. Таңды-Ууладан бажын алган Ак-Адыр, Ортаа-Адыр, Чөөн-Адыр деп хемнер Улуг-Белдирге каттышканы, Мөрөн хемни үндезилээн. “Мөрөн” дээрге моол дылдан “оожум, турум” дээн уткалыг сөс. Тоолчургу чугаа-биле бо хем шаг-

шаанда кончуг шапкын, сайдажын чууй шаап бадып турган хем дээр. Ол хемниң чону Моолдан улуг лама чалап алгаш, дагыткан соонда оожургап, турум апарган джир.

Ортаа-Адырга каш чада ажылдыр муң хойлуг Адээ деп өгбө чурттап чораан чүве-дир. Оларнын оолдары Сади, Яндаа, Ламажап олардан чүгле Эрзинде эвес, республикада база билдингир кижилер үнгүлээн. Оларнын аразында эмчилер, башкылар, зоотехник, мал эмчизи дээш, кымнарны чок дээр. Амгы үеде Ортаа-Адырда ада-өгбелериниң чуртун ээлеп, хөй чылдар иштинде кожуннарга удуртур ажылдарга, улус өөредилге шугумунга ажылдап чораан күш-ажылдын хоочуну Сүге Сендиевич база оон дунмазы, аныяк-даа

чуртунга йөрээлди чугаалап, ак чемиңиң дээжизин чашкаш, чалама, кадаан өг-бүлөзи-биле баглады. Дараазында хар-назын аайы-биле өг-бүлелер боттарының кадактарын, чаламаларын баглап, йөрээлдерин чугааладылар. Аал-оранынга амыр-тайбынны, кадыкшылды хайыр-лаарынын демдээ кылдыр кара сугнуң даштарын улуг-даа, бичи-даа кижилер алды.

Оон долгандыр олурупкаш, аш-чемниң дээжизин четтирип, ак шайын ишкен соонда оюнтоглаа, адаан-мөөрей организа-застаан. Ыры-кожамык конкур-зунга улуг-даа, бичи чаштар-даа идепкейлиг киришти. Оюнтоглаа соонда хүреш база болган. Аңаа хоочун Сүге Сендиевичиниң бодунуң база хүрешкени солун болду. Келген төрөл чон мага хандыр ойнап-хөглеп алган соонда, дагылганы хаап тура, Сүге Сендиевич келир чылын дагылганы организаптап эрттирер харысалгалыг кижилерни то-муйлааш, даалганы берди. Дагылганы бедик деңгелге организаптап эрттирген Сүге Сендиевичиге келген төрөлдер четтиргени илередип, белек-селээн тывыскаан.

Ортаа-Адырдан укталып үнген өгбелерниң салгалының бирээзи мээң уругларымның авазы деп чүвени медегер билип, дагылгага идепкейлиг киржип, арыг сугну ижип, буянның хемге йөрээлими салдым. Манчүрек-даа, Ортаа-Адыр-даа меңээ демей эргим хемнер-дир дээрзин бодап ордум. Саң-хөөнүң хоочун ажылдакчызы Сади Ямаа Сендиевнадан катым Кыргыз Ойду-ович Ламажаптың төрүттүнген хонажын айтыртып алгаш, аңаа чурукка тырттырып алдымыс.

Ортаа-Адырны дагып тура, Ортан-чуртка йөрээл салды. Ажы-төлү чыгылып келгеш, Агын чашты, көгүн тутту.
Алдын-оол Монгуш.
Кызыл хоорай.

Дагылгалыг чуртум кончуг, Даңгырактыг эжим кончуг.

бол, дуржулгалыг малчын Михаил Сендиевич Садилер ээлеп чурттап чоруур.

Чайның каан-аяс хүнүнде Сүге Сендиевичиниң аалынга кожуннардан, Кызыл хоорайдан дөргүл-төрөлдер чыгып келген. Чеди чүзүн малдан чүгле иви, тева, сарлыктан өскелерин Сүге Сендиевич тудуп азырап олар кизи болду. Чалаткан хамны баштадыр келген чон, белеткээн яныз-бүрү аш-чемин алгаш, аалдан улуг ырак эвесе, кара суглар үнүп чыдар, олбук дег ногаан шыктыг Эзирлиг-Аксинга келдивис. Үнүп чыдар кара суглар чанында чөпкүр чараш талдың кургаг будуктарын аштап, ол чоок-кавыны арыглап-аштааш, улуг калбак дашты салыпкан соонда, аңаа санын салып, езулалды хамывыс кылып кирипти. Чер-чуртун арыг-силег тудуп, чер, суг элеринге чүдүп, оран-чуртун өй-өйлөп дагып чоруурун чагып, ханы уткалыг чугааны ол баштай кылды. Езулалды кылып доосканда, келген улустуң эң улуу Сүге Сендиевич чер-

Каайлы албаны

ХЕРЕКТИ ОТПУРГАН

Тываның каайлы албанының ажылдакчылары демирден кылган, ыяш сыптыг бижектерни Моолдун хамаатызындан “Шара-Суур” каайлы постузунга хавырган. Россияже артыш сөөртүп кирип орган Моолдун херээжен хамаатызының чүктөрин хынап турар үеде оон аразындан дөрт бижек тывылган, оларны декларацияда биживдэн болган. Чүктүң эезинден айтырарга, оларның дугайында билбес болган. Ак сеткилдиң эвес сайгарлыкчы бижектерни Самагалдай суурга бүдүү садар сорулгалыг сөөртүп чоруп орган деп, каайлы чериниң ажылдакчылары тодараткан.

Россия Федерациязының каайлы кызыгаарын таварыштыр декларацияда айтып аан бараанны сөөртүп чоруп ор-гаш, Моолдун херээжен хамаатызы ад-министративтиг корум-чурумну үрзэн. Бо факт-барымдаага үндезилээш, Тыва-ның каайлы албанының ажылдакчылары ад-министративтиг корум-чурум үрзэни дээш херекти оттурган, истелгени чорудуп турар.

Бо бижектер соок чөпсөккө хамаар-жыр бе дээрзин криминалдыг экспертиза тодарадыр.

Наталья МОНГУШ,
Тываның каайлы албанының пар-лалга секретары.

Октябрь 8-тен 16-га чедир үеде хөл шыдыраага эр улус аразында республиканың ээлчеглиг чемпионаты бооп эрткен.

Чартык шүүлде эге оюн-нарга Тываның яныз-бүрү булунарарындан 40 шыдыраачы киришкен. Аңаа шылга-раан чеди шыдыраачы түннел оюнга киржир эргени алган, түннел оюнга спорт масте-ринге кандидаттар: О.Сарыг-лар (Чадаана), В.Куулар (Өвүр), Л.Мо-хов, А.Чүль-дүм, Э.Ховалыг (Кызыл) олар-биле ойнааннар.

Шүүлде сөөлгү оюннарга Л.Мохов болгаш Э.Ховалыг кымга-даа уттурбайн, мурнунга чоруп турган. Кажан ол ийи шыдыраачы бот-бодунга удур ойнаанда, Э.Ховалыг уткаш, 2004 чылда республиканың хөл шыдыраазында чемпион атты алган. Спорт мастеринге кандидат, 25 харлыг аныяк оол чемпион ат дээш белеткелди беш чыл бурунгаар эгелээ. Ол бо удаада чеди шыдыраачыны улаштыр уткаш, чүгле В.Очурга болгаш М.Анай-оолга уттурган.

Ийиги черни республика-ның тос дакпыр чемпиону Леонид Мохов ээлээн. Үшкү чер дээш республиканың эрткен чылгы чемпиону Ор-лан Сарыглар болгаш Артыш Чүлдүм ден санныг кордап турганнар. Коэффициент та-блицазын езугаар аныяк шы-дыраачы Артыш Чүлдүмнү үшкү черни алган деп санаан.

Шаңналдыг үш черни ал-ган шыдыраачыларны ТР-ниң Күш-куль-тура, спорт-ту хөгжү-дер болгаш аныяктар политиказының та-лазы-биле яамызының ме-дальдары болгаш дипло-нары-биле шаңнаан. Чемпи-наттын деткиччилери “Жи-лье” КХН, “ТР-ниң Улус банкы-зы” ААН АКБ белектерни сөнзээн.

Маргылдаа Национал парктың төп коттеджинге эрткен-даа болза, оруктан хайы болганы-биле көрүкчү-лер эвээш болган. Ноябрь ай-да херээжен шыдыраачылар-ның республика чемпионаты эртер.

Николай ШИШИГИН,
маргылдааның кол судьязы.

Юрий Кууларович АРАКЧАА

2004 чылдың октябрь 17-де Ю.К.Аракчаа үр аарааш элекке мөчөөн. Ол 1948 чылдың январьда Барыин-Хемчик кожунунуң Кызыл-Мажалыкка төрүттүнген. Кызылдың № 2 школазын доос-каш, шериг албан-хүлээлгезин Чита хоорайга эрттиргеш, бичи-зинден тура техникага хандык-шылдыг болгаш, кезек үеде № 1 автотранспорт бүдүрүлгезинге чолаачылап, инженерлеп ажыл-дап турган. 1974 чылда Кызылда күрүнениң башкы институтун дооскаш, Тес-Хемниң Берг-Даг, Бай-Тайганың Кызыл-Даг шко-лаларынга башкылап ажылдаан.

1988 чылда Новосибирск хоорайга партияның дээди школа-зын дооскаш, Бай-Тайга райкуз-комунга, Бии-Хем, Кызыл ко-жууннарның СЭКП райкомна-рынга чедишкенин ажылдап чораан. Оон соонда Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазы-ның дузалакчызынга элээн үр ажылдаан.

Юрий Кууларович бистин республиканың хөй-ниити, поли-тиктиг амдыралынга идепкей-лиг киржип келген. Бүгү Россия-ның “Россия — бистин бажыңы-выс” хөй-ниити-политиктиг шим-чээшкениниң Тывада регио-налдыг салбырының организа-кчызы болгаш удуртукчузу, 1998 чылдан эгелеп Конрад Аденауэр-ниң хөй-ниити фондунунуң Тыва-да төлээзи база Кэйр-Германия деп ачы-дуза фондунунуң бистин республикада төлээзи болуп

ажылдап турган. Ук фондулар Ю.К.Аракчааның инициатива-зы-биле ескүстерге болгаш чедин-мес өг-бүлелерниң база мал-чыннарның ажы-төлүнге материалдыг дузаны каш удаа чедиргилээн. База-ла оон кир-жилгези-биле ТР-ниң Чазаның чамдык ажылдакчылары, сайыт-тар, Дээди Хуралдың депутат-тары Германияже арга-дуржулга солчуп, каш удаа чоргулааннар.

Юрий Кууларович бажыг ту-ра-соруктуг, организа-кчы са-лым-чаяаныг, эш-өөрзүрек ки-жи чораан. Ол — үлегерлиг өг-бүлежи, шупту дээди эртемниг 3 уругларын эргим адазы, 5 уйнуктарын ынак кырган-ачазы.

Бистин оглуvus, акыы, ачавыс, найыралдыг өг-бүлөви-стиң ээзи чораан Юрий Куулар-ович Аракчааның чырык ову-р-хевири чүректөриске кезээ мөнгөде артар.

Өг-бүлөзи, уруглары, дунмалары, төрөл-дөргүлү.

“ЭХНАТОН” БААЗА ЧАЛАП ТУР

Баазада садып турар аш-чем аймаа:
дээди болгаш бирги сорттуң далганы, бир шоодайның өртээ 360 рубль, шоодай чигир — 940 рубль, оодурба 25 кг — 88, 50 рубль, макарон кылыгылары — 13,90 рубль (кг), крупалар: гречка — 15 рубль, рис — 19 рубль, пшено — 8 рубль, өске-даа крупалар бар, үнүш үзү 23 рубльден өрү өртектиг, кондитер кылыгылары: печенье 23,50 рубльден өрү, карамель — 34 рубльден өрү, шоколадтыг карамель — 55 рубльден өрү өртектиг.
Лаазада тушенка 17 рубль, хоюг сүт 13 рубль. Консервалаан чөмнөр: щи, борщ, рассольник 13 рубль. Йод холаан дус, йодтуг холумактар, майонез, кетчуп, томаттыг паста, кисель, компоттар, соктар бар.
Бистин адресивис: Загородный переулок, 19 “А”, склад №3. Телефону 5-38-40, “Эхнатон” бааза.

КҮРҮНЕ АЛБАН ЧЕРИНИҢ ДЫЦНАДЫЫ

Күрүнениң албан чери — РФ-тиң Социал камгаладылга фондунунуң Тыва Республика талазы-биле девискээр салбыры хамаатыларның чиигелделер алыр категорияларынга санатор-курорт эмнээш-киннерин хандырап хүлээлгени 2005 чылдан эгелээш, Россия Федерациязының Социал камгаладылга фондунунга дааскан.

Ону барымдаалааш, Тыва Республика талазы-биле социал камгаладылга фондунда санатор-курорт эмнээш-киннеринге чиигелделер алыр хамааты-ларны хандырап чурумну тайылбырлаар тайылбыр албанын организаптаан.

Тайылбыр алыр телефоннарның дугаары:
1-15-80, 1-10-15.

Өвүр кожунунуң прокурору, ийиги класстың юризи Владислав Юрьевич Аракчаага оон адазы
Юрий Кууларович АРАКЧААНЫҢ
56 харлыында элекке мөчөөн-биле ханы кажыдалды илереттивис.
Тыва Республиканың Прокуратура органнының ажылдакчылары.

ШЫН
Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.
e-mail: shyn@tuva.ru

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг кылдыс — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпур кылдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 9066. Чагыг 130.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткээн.
Херечилдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомтединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парланынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүштейн барып болур. Айгыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыялаар.